B. 112/13

अथ

॥ जागदीशीव्याप्तिवादः ॥

Jagdishvyaptivad

(न्यायशास्त्रम्)

697

अथ

॥ जागदीशीव्याप्तिवादः ॥

112/13

112/13

--आगदेशीव्याप्तिवादप्रारंभः

तथा च प्रामाण्यव्यवस्थापनोपोद्घातसंगत्या व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमिति भावः २

॥श्रीविद्याधीशपदाम्बुजचारणेभ्यो नमः॥ समारब्धेति। समारब्धं यदनुमानप्रामाण्यपरीक्षणं तत्कारणीभूतं यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तन्नि-
रूपणे॥ व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमित्यर्थः॥ अव्याप्यवृत्तीति। कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावित्यर्थः। वृक्षत्वं येन रूपेणाधेन संबंधेन च सा-
ध्यत्वं तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य प्रवेशे तु मास्त्वप्रसिद्धिः अन्यथा तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेपि विशिष्टाभावादिकमादाय
दोषो बोध्यः। अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेप्याकाशादिहेतौ अव्याप्त्यभावादाह। सत्वेतावेति। वृत्तिमत्वेतावित्यर्थः। नच कपिसंयोगा-
भाववान् गुणत्वादित्यादौ वृत्तिमत्वेतावपि नाव्याप्तिरिति वाच्यं। अव्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वस्य अव्याप्यवृत्तिसाध्यं यत्र तदव्या-
प्यवृत्तिसाध्यकं यदधिकरणं तत्त्वमिति हेतावित्यर्थकत्वे नैव दोषः। ननु साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववानित्यर्थे साध्याभाववत्पद-
वैयर्थ्यं। साध्यव [redacted] द्भिन्नावृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात्। न चावृत्तित्वेन समं साध्यवद्भिन्नस्यान्वयाविवक्षणात् साध्या-
भाववत्वस्य समं भेदतादात्म्येन तस्यान्वयविवक्षणात् न वैयर्थ्यमिति वाच्यं। तथात्वे साध्यवद्भिन्नान्वितो यो मत्वर्थः संबंधी तद्वृत्तित्व-
स्यैव सम्यक्त्वेन साध्याभाववत्पदवैयर्थ्यध्रौव्यात्। अतः सप्तमीसमासं समर्थयितुमाचष्टे। साध्यवद्भिन्नेति। तथा च साध्यवद्भिन्नस्य राम॰
अवृत्तेः अनन्वयात् यथाश्रुते न वैयर्थ्यं साध्याभावे साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषणं त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यकसंग्रहार्थमेवेत्याशः १

क्ष३ स३ ३

यः॥ साध्यवद्भिन्नवृत्तिद्रव्यत्वादिमति धूमादेः सत्त्वादसंभवेऽव्याप्तिर्वा स्यादतः साध्याभाववदिति। न च कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादेः संग्र
हार्थमधिकरणाभेदेनाभाववभेदमाश्रित्य वलक्षणमिदं कार्यं तथा च साध्यवद्भिन्ने योऽभावस्तद्वद्वृत्तित्वमित्यर्थे एवमस्तु साध्यपदं
व्यर्थमिति वाच्यं। प्रतियोगितासंसर्गेण साध्यीयत्वेनैव साध्याभावस्य प्रवेशे नत्वभाववत्त्वापत्तिरिति तेद्युपत्यर्थं शंकानवकाशात् तावच्छे व
प्र३ तः स्वीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्भिन्ने वर्त्तते यः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यीयाभावः। तद्वद्वृत्तित्वमित्यर्थः। तथा च सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यीयत्वार्थकस्य साध्यपदस्यानुक्तौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसंबंधेन वह्निमतो यत्र सत्त्वं न्या
दे: तादृशो वर्त्तते यः समवायाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभावस्तद्वति धूमादिमत्त्वादव्याप्तिरूपापादकतत्त्वं दुष्पारमिति केचित्तु व्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्तितया
द्विविरुद्धधर्मीध्यासात्संयोगाद्यभाववत्येव द्रव्यगुणाद्यधिकरणाभेदेन भेदो न तु गगनाद्यभावस्यापि मानाभावात्। तथा च साध्यवद्भिन्न
वृत्तिगगनाद्यभाववृत्तिधूमादेः सत्त्वादव्याप्तिरतः साध्यपदमित्याहुस्तन्न॥ ॥ गुणगगनाद्यभावे गुणत्वादिसामानाधिकरण्य
मनुभवेन गगनाद्यभावे तद्भेदत्वमित्यादिमते त्याग गगनाद्यभावस्यापि गुणत्वादिसामानाधिकरण्यतद्भावयोर्विरुद्धधर्मयोः संभवा
दित्यादिक्॥ न च घट [redacted] त्वघटाकाशसंयोगान्यतराभावा गगनत्वादिस्यत्राव्याप्तिः। साध्यवद्भिन्नेष ५

त्वाव१ वौत्वी१ तुनव्या:५
क्षिला१

सि॰टी॰जा॰

२

हेतोः साध्यव
द्धितिः॥३

देवर्तमानस्य गगनादिसंयोगात्मकसाध्याभावस्याधिकरणे गगनवद्धेतोः सत्त्वादिति वाच्यं। अभावाभावस्यातिरिक्ततामत एवैतद्दूषणाक
रणादिति भावः। भिन्नत्वइति। द्रव्यनिष्ठसंयोगाभाववतो भिन्नत्वइत्यर्थः। मानाभावादिति। तथाचाव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्या अप्य २
प्तिरिति भावः। [illegible]रिति।। न च साध्यवत्प्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वादसंभव एव वक्तुमुचितो नाव्याप्तिरिति
वाच्यं।। वह्निमान्गगनादित्यत्रावृत्तिगगनादिहेतौ लक्षणासंभवात्तस्यापि सत्त्वे तु तादृशस्य पं[illegible]व वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। सा
ध्यपदस्यासिद्धिकर्मतत्तद्व्यक्तिपरतया तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नान्योन्याभावासामानाधिकरण्यरूपस्य पर्यवसितार्थस्य दुर्वचत्वं पृथि
वीत्वादिस्थलादावेवसंभवात् द्रव्यवती पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिकथनमित्यपि वदन्ति।। ।।सकलेति।। ननु सकलसाध्यप्रतियो
गिकाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्याव्यभिचरितायतिव्याप्तिवारणाय। यदि साध्याभावस्य साकल्यं विशेषणं। तदा वह्निमान्धू
मादित्यादौ सद्धेतावव्याप्तिः। तत्रापि तत्तद्ध्रदावृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य तत्तत्पक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य वा साध्यप्रति
योगिकाभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेरत आह। साकल्यं साध्याभाववतीति।। ।।तथा च साकल्यं न साध्याभावविशेषणं। राम॰
अतो नाप्रसिद्धिरिति भावः। धूमवान्वह्नेरित्यादिव्यभिचारि[illegible]न्नन्वेवमपि साध्याभाववन्निखिलान्तर्गते महानसादौ वर्तमानस्या २

भावस्यप्रतियोगित्वंयत्संबंधेनास्तीत्यव्याप्तितादवस्थ्यमतआह।साध्येचेति।तथाचसपक्षेमहानसादिनेसकलसाध्यस्याभाववावृ
त्तेदोषः॥ ॥प्रांचस्तु॥ ॥व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थंसाध्याभाववतिभावत्वेविशेषणेदत्तेएवसाध्येयावत्त्वमव्याप्तिवार
कतयासार्थकंभवतीत्यतःसाध्याभाववत्येवसाकल्यंप्राकृप्रयोजपतीत्येवमवतारयंति।तन्मतेहेसाध्याभाववतिसाकल्यंनुका विशेषणाद३
५ र्वंतिव्याप्तिवारकतयैवसाध्येसाकल्यस्यप्रथमतःसार्थक्यसंभवात्।अन्यथागंधावद्वृत्तिधर्मवान्द्रव्यत्वादित्यादौपरत्वादिलक्ष ग४
णातत्तत्साध्यव्यक्त्यभाववद्वृगगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनि द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिप्रसंगादितिध्येयं।दूष्यंचप्रथमतःसाध्येसा
कल्यविशेषणोपादानेगुणत्वादेरपिसंग्रहात्तदभाववान्नगुणत्वादिःकिंतुगगनमात्रेतत्रहेतोरवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः।ननुसाध्यव
स्यापिहित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यसकलसाध्याभावस्यसत्त्वादसंभवः।किंचसकलपदोत्तरनाम्नासकलसाध्यवत्प्रतियोगि
ताकाभाववतोनुपस्थानात्।तेनसमंसकलपदस्यकर्मधारयोप्यनुपपन्नइत्यतःसाध्याभावोवेति।तथाचसाध्याभाववत्येवसाक
ल्यंदेयं।ननुसाध्येपीतिभावः।साध्याभाववतिसाकल्यंप्रयोजनमाह।तेनेति।विपक्षैकदेशःकश्चिद्विपक्षः साध्यनिष्ठसाकल्यस्य
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावस्यवाविवक्षायाःफलमाह।नवेति।एकव्यक्तिसाध्यकेसकलसाध्योक्तावप्यव्याप्तिरवस्थास्यतीसा

२ कपिसंयोगी कपिविभागादित्यादावित्यर्थः ११२

त्रि·टी·जा: त्वापेन नाभेसकत्तं। अव्याप्यवृत्तीति। कपिसंयोगी एतत्वादित्यादावित्यर्थः। यद्यप्यत्र हेत्वभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरणापावच्छि
न्नस्यैव निवेशः करणीय इत्यव्याप्यवृत्तिहेतौ व्याप्तिः संभवति। तथापि यथाश्रुतमूलस्यापि न तत्राव्याप्तिरित्यावेदयितुमव्या
३ प्यवृत्तिहेतत्कः। व्यभिचारिणीति। एतद्वृक्षत्वान् कपिसंयोगादित्यादावित्यर्थः। अभावश्च यद्दिति। साध्याभावे हेत्वभावे चे
त्यर्थः। अत्र च साध्याभावप्रतियोगिवैयधिकरण्यं साध्यताघटकसंबंधेन प्रतियोगिनो यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वं तेन धूमाद्यभा
पप्र ववतोऽयःपिंडादेः कालिकादिसंबंधेन धूमादिमत्वेऽपि नाव्याप्तिः। हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तु प्रतियोगितावच्छेदकसं
पदि त बंधेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं बोध्यं। तेनायमात्मा ज्ञानादित्यादौ साध्याभाववतो घटादेः विषयतया हेत्वभावप्रतियोगिम
त्वेऽपि नाव्याप्तिः। हेत्वभावोपीति। अपि ना साध्याभावपरिग्रहः। तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः। यद्यपि साध्याभा
वोपीत्येव क्रमानुरोधादनुचितं। अपि तु हा देवहेत्वभावस्य लाभसंभवात् तथापि तत्प्रतियोगित्वं चेत्यत्र तत्पदेनानिर्दिष्टहे
त्वभावपरामर्शासंभवात् हेत्वभावप्रतियोगित्वं चेत्यभिधाने गौरवादित्यभिधानं। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीति। प्रति राम·
योगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेनावच्छेदकस्यैव विशिष्यलाभार्थं। तेन ह्रदादौ कालिकसंबंधेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नका ३

दि

रादेः संयोगसंबंधेन सत्वेपि नाव्याप्तिः। तत्प्रतियोगित्वं हेत्वभावप्रतियोगित्वं हेतुतावच्छेदकरूपेणेति॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेत्यपि
बोध्यं। तेन तत्तद्भिन्नद्रव्यत्वादित्यादौ साध्याभाववत्यात्मनि वर्त्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य कालि
कसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्तिः। नच हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरणापत्तैये
वातिव्याप्तिवारणासंभवात्। हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगित्वविवक्षाप्रयोजनमिति वाच्यं॥ तथा सति निर्धूमत्वव्याप्यवान्निर्वह्नि
त्वादित्यादौ निर्वह्निस्वभेदमादायैव लक्षणसंभवे निर्धूमत्वव्याप्येत्याद्युत्तरग्रंथे वस्मारणाव्याप्यलग्नकत्वापत्तेरिति ध्येयं॥ हेत्वभा
वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरणपदविवक्षायाः फलमाह। तेन द्रव्यत्वादाविति॥ अन्यथा साध्याभाववति गु
णादौ विशिष्टसत्ताभावस्य सत्तारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् व्याप्तिर्नस्यादिति भावः॥ अत्र द्रव्यत्वस्य साध्यतायां सकलसा
ध्याप्रसिद्ध्याव्याप्तेः स्फुटत्वेपि वक्ष्यमाणप्रतीकाराद् इदं। तेन गुणवत्वादि साध्यकस्योपसंग्रहः। द्रव्येतरासमवेतमात्रं वा प्रकृते द्रव्य
त्वमिति ध्येयं॥ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वविवक्षायाः फलमाह। नेवति। सत्तादाविति। द्रव्यत्वादौ साध्ये इत्यनुषज्यते॥
प्रत्येकव्यक्तिकमिति। तथा च द्रव्यत्वं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः। सकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः। नन्वितोप्यस्वरसात्साध्यसामान्या

रूपेणहेत्वभाव २

दी.टी.जा.

॥४॥

भावस्यैव निवेशितत्वात्। न साध्याभावाकलितं न दिशमभेत्यत आह। विपक्षो वृत्ति एकव्यक्तिकमित्यनुपपद्यते। तथा च यत्रैकव्यक्तिरेव सा
ध्याभाववत् तत्र गगनावृत्तिधर्मवान् गगनान्यत्वादित्यादौ व्याप्तिः। साध्याभाववद्वृत्तित्वसाकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थः। न तु साध्या
दिभेदेन साध्याभावभेदाद्यत्रैकव्यक्तिक एव विपक्षः तत्र सकलतोऽसाध्याभाववद्वृत्तिसाकल्यविशेषणानेदंपदम् [illegible] अतो दूषणान्तरमाह। नि
र्धूमत्वव्याप्यत्वेति। निर्धूमत्वस्य साध्यत्वे पक्षे एकव्यक्तिकमित्यनेनैव गतार्थता स्यादतो व्याप्यपर्यन्तं निर्धूमत्वव्याप्यत्वेति। निर्धूमत्वव्या
प्यत्वे पक्षे एकव्यक्तिकमित्यनेनैव गतार्थतापत्तेः स्यादतो व्याप्यपर्यन्तं वा निस्यापि स्नेहादेः स्नेहत्वादिना साध्यत्वे वन्ह्यभावस्य व्यभिचारित्वा
अत आह।८ दसंग्रहेण दोषापेक्षकेत्वेन साध्य इति। निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन साध्य इत्यर्थः। प्रत्येकमिति। तथा च हेत्वभावस्य महानसीयादि
वह्नेश्चालनीयन्याये न साध्याभाववत्सकलान्तर्गतपर्वताद्यवृत्तित्वात् व्याप्तिरिति भावः। निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याव
च्छिन्नसाध्याभावव्यापकतावच्छेदकमिति निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नप्रत्यभावच्छिन्नाभाववत्त्वं तत्त्वधर्मत्वं व्याप्तिरित्यर्थो
नु न दोष इति ध्येयं॥ ॥साध्यवत्प्रतियोगिकान्यत्वस्य धूमादिमन्निष्ठत्वात् व्याप्तिरत आह। अन्येति। तथा च साध्यवद्भेदेनेति निरुक्त राम. ४
इति गौरवस्थापितस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य अन्यपदार्थैकदेशेऽप्यन्वये तादृशत्वेनान्वयाः

यो।१

१ प्रतियोगिताक त्साध्यवत्तिसाध्यवत्तावच्छिन्नभेदासत्वान्नाव्याप्तिः गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वाभ्युपगमात् तद्व्यं पृथिवीत्वादिघ्यादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टद्रव्य
त्वत्व[illegible]विशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिध्यानाव्याप्तिरितिभावः। तत्तद्धर्मविशिष्टबोधकपदसमभिव्याहारेनान्यादिपदेनोपस्थापिते
ऽभ्युपगत्वात् तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रकारेणैवतादात्म्येनान्वयो न तु तत्तद्धर्माश्रयप्रतियोगिताकत्वेन इत्यत्र युक्तो प्रमाणमा
[illegible]ह। नहीति। तथाचतादृशान्वयस्वीकारे नीलघटे घटप्रतियोगिकभेदसत्वात् नीलघटो घटान्य इत्यपिप्र
घ५ वेहास्मादितिभावः। अत्रच इत्यं घटान्यादिस्थलेप्रयोगात् तत्प्रतियोगिताकत्वेनभेदोऽन्यादिपदेनबोध्यते तद्वृत्तिधर्मस्ये
एवं६ वप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। [illegible]त्रतु घटो घटान्य इत्यस्य वारणासंभवात् नीलघटत्वस्य[illegible]नावच्छेदकपर्यंतानुधावनमिति ल६
मतम्। नीलघटो घटान्य इत्यत्र अप्रसंगापातः। [illegible]वमहत्तोपयोगित्वसंगतेः। घटादन्य इति पाठस्तु साध्यवदन्यस्यत्र पंचमीसमासे
लुप्तविभक्तिस्मारितप्रतियोगित्वप्रकारकस्य [illegible]च्छेदकावच्छिन्नैस्य संसर्गमर्यादया भानमादृत्य कथंचित्संगमनीयः। घटः घटान्यः
दीपटपदेभ्यश्च्यार्थे[illegible]वा। ननु अत्र हस्तेनस्व पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं। निपातातिरिक्तस्थल एव नामार्थयोर्भेदा[illegible]न्वय ले
स्याद्युत्पन्नत्वात् अन्नुपस्थापि[illegible]प्रतियोगिता[illegible] संसर्गेणैव पटस्यान्वयसंभवात्। पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वं तु परत्वेन[illegible] विधि [illegible]

त्रै पटत्वावच्छिन्न १ कह १ घ५ के १

शि.दी.जा.
५

न्नत्वं प्रतियोगित्वं चेति त्रयमेव विशेषणताविशेषणभावापन्नं सत्संसर्गः। ननु च स्वत्वापटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तन्मात्रपटोनेऽस्य

त्रपटत्वावच्छिन्नत्वस्याप्यनुभवसिद्धत्वात्। अन्यथा प्रतियोगिताव्यक्तिभिरेव तद्विशिष्टबुद्ध्युपपत्तौ घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्व

मेव न स्यात्। मानाभावात्। अन्यथा प्रतियोगिताव्यक्तिभिरेव तद्विशिष्टबुद्ध्युपपत्तौ घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमेव न स्यात्। अत

एव केचन लाघवादपि ग्रंथे वह्निर्नास्तीत्यत्र वह्नित्वेन तदवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं च संसर्गमर्यादया भासत इति स्वयमपि वक्ष्यति।

इत्थमेव च प्रमेयं नास्ति कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिशाब्दबोधानां संसर्गकोटावेव प्रतियोगितायाः प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नत्वाव

साधारण गाहितया भ्रमत्वं संसर्गप्रकारकत्वाविशेषेऽपि विशेषणताभावस्यैव भ्रमत्वघटकत्वात्। अन्यथा स्वरूपसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्र घ६

तियोगित्वस्य अलीकतया अवच्छिन्नत्वसंबंधेन प्रमेयस्याभावे धर्मितितज्ज्ञानस्य प्रमेयत्वेन भ्रमत्वानुपपत्तेः सदुपरागेणाप्यसतः संस

र्गमर्यादया भानस्यानंगीकारात्। क्वचिन्न पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन चाभावे प्रमेयस्य प्रमत्वेन तादृशसंबंधेन भ्रमत्वस्य च राम.

कुत्राप्यसत्त्वात्। पटत्वादेः अन्वयितानवच्छेदकतया तत्स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन प्रमेयत्वादिविशिष्टस्य अन्वये निराकांक्ष ५

त्वाच्च। अन्यथा घटवत्यपि घटो नास्तीत्यादेः प्रमाणत्वापत्तेः। तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन विशिष्टस्य घटविशेष

व३ घट१

ध

भावस्यतत्रसत्त्वात्। एतेनसत्तासमवायिन्यपिगुणादौविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वैस्यसमवायेनासत्वात्तुघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि

ताकत्वसंबंधेनघटत्वाद्यवच्छिन्नवतोपिघटाभावस्यनतादृशसंबंधेनप्रमेयत्वावच्छिन्नवत्वमतः प्रमेयंनास्तीत्यादौघटत्वावच्छिन्न ध

प्रतियोगिताकत्वसंबंधेनप्रमेयत्वावच्छिन्नस्यैवाभावांतरप्रसक्तमित्यपिप्रत्युक्तं। घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकत्वपातरवच्छिन्न

प्रतियोगितांकत्वसंबंधेनप्रमेयत्वविशिष्टस्यान्वयेनिराकांक्षत्वात्तथात्वाश्रयस्यासंभवादितिध्येयं। नीलोघटोनास्तीत्यादौतु

नीलघटत्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वेनतादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गेणतुनीलत्वादिप्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगित्वै[illegible] मेव ५

~~[illegible]तदन्यासंभवात्। किंत्ववच्छिन्नप्रतियोगित्व[illegible]~~[illegible]। नीलोत्पलवृत्तित्पघटत्वसा

त्रस्याश्रयत्वपितावच्छेदकत्वेतुघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेवतथा॥ संयोगेनघटोनास्तीत्यादौतत्तद्व्याप्यविभक्तेर्नावच्छिन्नत्वम कृ

र्थः। संसर्गोपिसंयोगादेस्तत्राश्रयान्वयादेवविशिष्टलाभसंभवात्। नचैवंसंयोगेनघटाभावस्यैवसमवायेनघटविशिष्टव्यत्वाभावत

[illegible]यासमवायेनकपालेघटोनास्तीतिव्यवहारापत्तिः। तत्रोपात्तसमभि

व्याहारस्थलेतदुपस्थाप्यप्रतियोगित्वस्यैवसंसर्गतयाभ्युपगन्तव्यत्वात्। समवायावच्छिन्नघटप्रतियोगिकाभावस्यचकपालेविरहात्। अथ

३ संसर्गीभूतप्रतियोगितामात्तदन्यथासंभवात् किंत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंप्रतियोगित्वमात्रंवावच्छिन्नत्वं ३

६ नीलघटस्य पीतघटस्य चाधिकर
६ णेतादृशप्रयोगापत्तेः ६

शि॰टी॰ज्ञा॰ वाघटत्वावच्छिन्नत्वस्येषसंयोगसंबंधावच्छिन्नत्वस्यापि प्रतियोगितांशे संसर्गमर्यादयैव भानं तृतीयांतसमभिव्याहारस्य नियामकत्वा
च्चेनातिप्रसंगः॥ ॥घटानधिकरणीभूतलमित्यादौ लक्षणायाः अधिकरणपदमेव घटाधिकरणार्थकं घटपदं तात्पर्यग्राहकं अ उ२
६ न्यथा अनधिकरणपदेन अधिकरणसामान्यभिन्नत्वोपस्थितौ भूतलेतत्स्य बाधः स्यात्। नच घटान्वितस्यैव अधिकरणस्य भे
दस्तत्र नञा बोधनीयः। समासांतर्गतनञो तु नेरपदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्तेः। अन्यथा नीलो घटो घटउत्पादौ नीलघटान्यस्य घ
टत्वं नीलोऽप्रमेयः पटउत्पादौ चनीलप्रमेयान्यस्य पटत्वं प्रतीयेत। वस्तुतः ससंबंधिकपदस्थले व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। प्रतियोगि
घट तानवच्छेदकं घटानधिकरणमित्यादौ घटान्वितस्यैव अधिकरणादेर्भेदो भासते इति परमार्थः। नीलः शंखो नास्तीत्यादि
शाब्दबोधस्तु नञ् शंखत्वावच्छिन्नतया प्रतियोगित्वमवगाहते। तस्मात्तत्रस्यान्वयितानवच्छेदकत्वात्। शंखपदस्य निष्क्रितेध
र्मिण्युपस्थापकताया अप्रयोगात्। परंतु पीतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन संसर्गमर्यादया प्रतियोगित्वमवगाहते। न नञादिपदा
र्थांशे धर्मविशिष्टे वैशिष्ट्यावगाहित्वाभावधर्मिकान्वयबोधजनकत्वे तत्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगितासंसर्गकान्व रामः
य यबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः। इयांस्तु विशेषः। यद् घटो नास्तीत्यादौ सांसर्गिकप्रतियोगित्वावगाहित्वाप्रसिद्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो ६

स्वोपस्थाप्या २ शाब्दे १

१ अन्यत्र त्रिपदतत्पुरुषानुपपत्तेरपि घटस्यानाधिकरणांप्र १
१ तियोगिताया नावच्छेदकमित्यादौ सात्रिपदतत्पुरुषे १
एकविशिष्टत्वात् १

८ वस्तुतः असमानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यसंबंधेनाभावः सामानाधिकरण्याभाव इति परमार्थः। तदनधिकरणमित्यत्राधिकरणत्वं स्वनिरूपितादिसंबंधेन करणत्व १
८ धेनग्राह्यं। तेन सामानाधिकरण्याभावप्रतियोगिसत्त्व सामानाधिकरण्यमात्रनिष्ठतया साक्षात्संबंधेन तदनधिकरणहस्त्वव्यक्तिसामान्यसहेपि नाति ८
८ व्याप्तिरिति बुन्नव्याः) न चैवं द्रव्यं पृथिवीत्वादिसाध्यकव्याप्तिः सामानाधिकरण्यक्तावस्यव्याप्यवृत्तित्वेन साध्ये असत्त्वात् एतदस्वरसेनैव कल्पान्तरं वदति ८

गितात्वेनैव निरूपिता॥ पीत॥ शंखो नास्तीत्यादौ तु पीतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेन अप्रसिद्धेनैवेत्यादिकं बहुतरमूहनीयं। साध्या
सामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवन्निष्ठत्वार्थकत्वे साध्यवद्व्यधिकरणपदार्थादित्यादौ तिर्यग्रूपेण पौनरुक्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे॥ ॥साध्य
असमानाधिकरणस्येति॥ ॥तत्त्वमिति परेणान्वयः। वह्निमात्रस्यैव व्यधिकरणत्वे तत्तद्धूमासमानाधिकरणत्वात्। वह्निमान् धूमा
दित्यादावव्याप्तेराह॥ यदधिकरणेति। यदधिकरणमनधिकरणं यस्येति विग्रहः यस्याधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्त्वमित्य
र्थः। तत्तद्धूमाधिकरणात् तु न वह्निमात्रानधिकरणमतो नाव्याप्तिरिति भावः। ननु घटादिस्वरूपसंबंधस्य व्यधिकरणं साध्या
भूतधूमानधिकरणं तद्घटितत्वानधिकरणत्वेनोक्तौ तु महागौरवमत आह॥ ॥साध्यनिष्ठेति। साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस
स्येतोव्यस्तोत्पत्तेः। सामानाधिकरण्याभावव्यक्तेः। न च साध्यनिष्ठस्य सामानाधिकरण्याभावस्य प्रतियोगित्वं सामानाधिकरण्य
वर्तिते ८ एव न तु वस्तुमात्रवृत्तित्वं तेन तावति व्याप्तिः। साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगिहेतुवृत्तित्वमिति रूपिकाधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वान्न
भवि नेवं वह्निमान् धूमादित्यादि विषमव्याप्ते हेतावव्याप्तिः। वह्निनिष्ठस्य पर्वतवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियोगिभूतं यत् पदार्थपत्वं तन्नि
पकपर्वतादौ धूमादेर्वर्तमानत्वान्नत आह॥ साध्यनिष्ठाधेयत्वेति। अत्राधेयत्वं साध्यताघटकसंबंधेन ग्राह्यं। तेन रूपवान् महाकालत्वा

५ संयोगादेरव्यतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ अतिव्याप्तिः पद्य तन्मनधिकरणं तत्तद्घटितत्वानधिकरण ५

१ साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ च महागौरवमत आह ५
१

ति.टी.जा.
७

हिस्यादौ संबंधसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपकेण गगनादौ हेतोर्वृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः। तद्वृत्तौ साध्यावच्छिन्नत्वं वक्ष्ये॥ ननु साध्यनिष्ठाधे
यत्वानिरूपकाधिकरणावृत्तित्वमवश्यं हेतुता घटकसंबंधेन वाच्यमन्यथा वह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकस्वावयवे समवायादि
ना धूमादेः सत्वादव्याप्त्यापत्तेः। तथा च॥ सत्ताभावाभावद्रव्यत्वाद्धूमाद्वेत्यादावव्याप्तिः। साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपके ज्ञात्यादौ सम
वायेन संयोगेन वावृत्तेरप्रसिद्धेः। किंच द्रव्यत्वविशिष्टसत्त्वाद्धिस्यादावव्याप्तिः। द्रव्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकेषु गुणादिवृत्तित्व
ग्रं५ स्याविशिष्टसत्तायां सत्त्वादित्यत आह। साध्यानिष्ठेति॥ ॥धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जलादौ वन्ह्याद्यधिकरणत्वाभावस्य सत्त्वाद्धूमे वा
रिणयतिव्याप्तिरतो व्यापकेति। व्यापकत्वं तु प्रतियोगिवैयधिकरणाघटितमेव ग्राह्यं। तेन संयोगेन व। ह्न्यधिकरणत्वस्य व्याप्य
वृत्तितया तदभावस्य तत्प्रायः पिंडवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः। वन्ह्यधिकरणत्वगगना[illegible]भयत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमनि[illegible]धेयत्वानि
ष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वाव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः सामान्यपदं। तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नपक्षमावच्छिन्नाधिक
रणत्वसामान्याभावत्वेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वं तत्त्वमर्थवत्त्वमिति पर्यवसितः। तेन वन्ह्यनधिकरणजलादेरिका राम.
लिकादिसंबंधेन धूमाधिकरणतायाः सत्त्वेपि नाव्याप्तिः। न वा वन्ह्यधिकरणत्वाभावस्यापि प्रमेयत्वादिना धूमाद्यनधिकरणत्व ७

वह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपका

धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपका

व्यापकत्वेप्यतिव्याप्तिः। न च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन पक्षधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाधिकरणत्वव्यापकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे अधिक
रणताभावपर्यंतानुप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यं। उक्तनियामकसंबंधेन हेतुतायामव्याप्तिप्रसंगात्। तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वा
प्रसिद्धेः। अस्माकं तु तादृशसंबंधेन यत्वेनु संबंधित्वं तत्स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणासंभवात्। किंच अधिकर
णत्वाप्रवेशे वन्ह्यादेः साध्यत्वे संयोगादिसंबंधेनापि रूपादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तिः। संयोगेन रूपाद्यभावस्य केवलान्वयितयाव
च्छिन्निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादिति भावः। साध्यवद्भिन्नेति। अत्रापि साध्यवद्भिन्नत्वव्यापकाभावप्रसिद्धयेऽधि
करणतात्वमिति निष्कर्षोऽभिप्रेतः। तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। ननु प्रागुक्तार्थस्य शब्दान्तरेणाभिधानमनुवादः
स चात्र असंभवि तादृशद्धिकरणानधिकरणतत्तानधिकरणत्वस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य प्रागुक्तस्य साध्यान
धिकरणानधिकरणत्वरूपत्वस्याबाधितत्वादत आह। चरमेति। तत्तदधिकरणत्वाभाववत्त्वस्य भावत्वस्य अपर्यवसानात् पृथक्त्वे न संभवतीत्य
तत्र उक्तं। अन्यतिप्रयोजनकत्वमेवेति। तथाच प्रकृतलक्षणघटकस्य साध्यवदधिकरणानधिकरणत्वाभावत्वमपीति। प्रागुक्तमिति प्र
तस्य शब्दान्तरेणाभिधानमनुवादः। स चात्र संभवत्येवेति भावः। साध्यमित्याक्षिप्तसाध्यानधिकरणत्वादिनेत्यर्थः। व्यत्यासेन चरमाधिक

र्प

मध्यवर्ति

त्रि·दी·जा·

८

एतत्तादात्म्येन सहान्वयादेव अनुपपत्तेस्तल्लाभसंभवादित्याशयः। केवलान्वयिनीति। अव्याप्तिरिति। परेणान्वयः। अव्याप्तौ हेतुमाह। साध्यनिष्ठे
ति। नानाव्यक्तिकैति। मूले लक्षणघटकहेतुमभिप्रेत्याह। तेन शब्दवान्गगनत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिकसाध्यकाव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः।
सूर्यत्वं परिहरति। क्वचिदिति। विशिष्टसत्तावान् ज्ञानत्वादित्यादौ अतिव्याप्तिरित्यर्थः। विशिष्टत्वरूपावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव तत्त्वावच्छि
न्नाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः। क्वचिदिति।। साध्यवद्वृत्तिं चिह्नयतितावच्छिन्नभेदकस्येत्यर्थः। नानाधिकरणकेऽसाध्यकेति· ६
यत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं नानातत्रेत्यर्थः। तेन कस्याश्चिद्व्यक्तेर्नानाधिकरणवृत्तित्वविरहेऽपि वह्निसाध्यकधूमा
संग्रहः सर्वत्र केवलान्वयिनि। तद्भिन्ने च सार्वभौममतस्य संग्राहयति। केचित्त्विति। हेत्वधिकरणे इति। समानाधिकरणावच्छिन्नत्वम्। तत्र
साध्यवदवृत्तित्वाभावेनान्वितं। तेनैवेति। हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनैवेत्यर्थः। तस्य च साध्यवद्वृत्तित्वेन सहान्वयः। साध्यवत्त्वमपि येन संबं
न्धेन येन रूपेण साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं बोध्यं। तेन समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे विशिष्टसत्त्वसाध्यके सत्तादौ च नातिव्याप्तिः।
न त्वधिकरणाभिन्नत्वमिति। तदन्यत्वाभावो हेतौ न संभवत्वादित्यादाववतिव्याप्तिः। गुणावच्छेदकद्रव्यवृत्तित्वाभावस्यैव द्रव्याभावत्वेन सत्ताया राम·
अभावस्य मतत्वात्। अतो भिन्नपर्यन्तानुसरणं भेदस्तेनाव्याप्यवृत्तितः। तस्याप्यवृत्तित्वे तु तादृशाभाववति यावती व्यक्तिः। तद्भेदकूटवतं ८

३ह

वक्तव्यमितिभावः।हेतुतावच्छेदकसंबंधेनहेत्वधिकरणस्यफलमाह।स्वावयवेसंयोगेनेति।अत्रकपालमात्रावयविनस्तुनीत्यन्वयः।तथाचतादृश
संबंधेनहेत्वधिकरणा[redacted]त्वात्प्रवेशेस्वावयवावच्छेदेनधूमस्यवह्निमत्संयुक्तत्वाभाववत्त्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरेवनासंभवः।
इदंवाच्यंज्ञेयत्वादित्यादौविवलक्षणासंभवादितिभावः।अत्रचोत्पत्तिकालावच्छिन्नेघटेपृथिवीत्वेरूपवद्वृत्तित्वंनेतिप्रतीत्यातद्धि घटत्वच्छेदेन ३
करणेपृथिवीत्वाद्रूपवद्वृत्तित्वाभावाभ्युपगमेहेत्वधिकरणानिष्ठमवच्छेदकत्वंनिरवच्छिन्नंग्राह्यं।तेनरूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौना
व्याप्तिः।तत्रघटनिष्ठावच्छेदकतस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदादितिध्येयं।तेनैवेत्यस्यफलमाह।वह्निमतिचसमवायेनेतिहेतुतावच्छे
ति संबंधमात्रावैन ६ दकसंबंधेनसाध्यवद्वृत्तित्वस्यानुक्तौहेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वसामान्याभावेनेतिनिवेशेरूपःसाधनाधिकरणावच्छेद्यतादृश्या ति६
भावस्याप्रसिद्धेः।किंतुयत्किंचित्संबंधेनसाध्यवद्वृत्तित्वस्याभावःप्रवेशनीयः।तथाचहेत्वधिकरणपर्वतावच्छेदेनधूमादौवह्निमत्स
मवेतत्वाभावसत्वादसंभवएवस्यात्तदुपादानेनैवसंबंधेनसाध्यवद्वृत्तित्वप्रवेशेनस्यादितिभावः।ननुहेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वविशि
ष्टसाध्यवद्वृत्तित्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्यालक्षणमिदमसंभवि।तदेकरणस्यैवतन्निष्ठधर्मावच्छेदकतयागगनजलत्वादौवह्नि
मत्पर्वतसंयुक्तत्वाभावस्यधूमवत्पर्वतत्वाद्यधिकरणानवच्छेद्यत्वादतआह।तादृशाभावस्यैवेति।हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्ति

म२ चि१

तन्नपर्वतादिकं तावच्छेदकं भावाभावयोरे २

सि·दी·ता· त्वाभावस्यैतत्पर्यः। संबंधांतरेण हेतुतावच्छेदकात्मसंबंधेन। तथा च हेतुमत्पर्वतावच्छेदघत्वविशिष्टस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्याधिक

९ रणत्वं पर्वतरूपादावेव प्रसिद्धमिति भावः। यद्यपि रूपादौ वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात् तत्र हेत्वर्थमेव तत्रावच्छेदकत्वे

कल्पनात् अप्रसिद्धिरिति तादृशं न च महानसादिसंयुक्तकालिकादिसंबंधेन पर्वतनिष्ठघटादौ वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्य पर्व

तावच्छेदप्रसिद्ध्या न दोष इति वाच्यं इत्यमपि तद्रूपवान् तत्त्वमादित्यादौ वेवरणतत्त्वाधिकरणावच्छेदेन तद्रूपवत्समवेतत्वाभा

वस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्। तथापि पर्वतावच्छेदेन तदीयरूपमवह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीत्या व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्वीकारादि

त्यभिमानं। हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं तदन्यत्वं चान्यथताप्रर्य। तथा

च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वासत्त्वेपि साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य तस्याधिकरणात्वमादायैव लक्षणसंगतिः। न च वक्तृगतसाध्य

यस्या वद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यदधिकरणं [illegible] तदन्यत्वोक्तौ वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः। स्वावयवावच्छेदेन वह्निमत्संयु

क्तत्वाभाववतो धूमस्याधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याः साधनवत्पर्वतादेरसत्त्वात्। साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टघटत्वावच्छिन्नाधिक राम·

रणत्वं हेतुमतः स्वदन्यत्वोक्तौ तु वह्निमान् धूमादित्यादौ वाच्यो तेयत्वादित्यादौ सर्वत्रासंभवः। साध्यवदसंयुक्तत्वादिविशिष्टत्व ९

वृ३ सं३

रूपादिव्यक्तित्वस्य गुरुतया प्रमेयत्वावच्छिन्नाधिकरणताया द्रव्यत्वावच्छिन्नाधिकरणताप्रसिद्धेः । केवलस्यातिप्रसंगएव विशिष्ट
धर्मस्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वकल्पनादिति वाच्यं । सार्वभौमानां मते प्रतियोगितायाः द्रव्याधिकरणतायाश्चापि
गुरुधर्मेप्युपगमात् । अन्यथा समवेतत्वादिकमपेक्ष्य सत्तावत्समवेतत्वस्य गुरुतया साध्यवद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभावाप्रसिद्ध्या सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात् । ननु साध्यसामानाधिकरण्यवतो न तथाभाववत्वमस्तो
द्रव्यं सत्वादित्यादौ व्यभिचारिण्यतिप्रसंग इत्यत आह । व्यभिचारिण्यविति । हृदादिरुक्तिहेतुताघटकसंबंधेन हेतुमतीत्यर्थः । तादृ
शाभाववत्वं साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्वं । अत्रानुभवं प्रमाणयति । सत्तायामित्यादि । एवं सत्तायां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवि
रहे विशिष्टसत्व इति विशिष्टसत्वस्य प्रतिपाद्यहेतावित्यर्थः । यथाश्रुते गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासाध्यकव्याप्त्याशंकसामुदा
यत्वेन तदभिधानात् । असंगत्यापत्तेः । अतिरिक्तत्वादिति । तथा च गुणादिकं न हेत्वधिकरणमतो नाव्याप्तिः । उभयत्वमपि एक
विशिष्टापरत्वमेव न त्वातिरिक्तं । नातः स्पर्शवान् मूर्तत्वाभूतत्व[illegible]भयस्मादित्यादावव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि हेतुतावच्छेदक
विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनैतत्कालावपि विशिष्टसत्वादिति हेतोर्नाव्याप्तिः । न च धूमाधिकरणमहानसावच्छेदेन पर्वतीया

विशेष्यविशेषणाभ्यां भिन्नत्वादिसर्वे: घ

नक्षि घ३

शि॰टी॰जा॰ दिधूमेवन्हिमत्संयुक्तत्वाभावस्यचालिनीयमाधेनसत्वादव्याप्तिः।महानसादेरपिकालिकादिसंबंधेनपर्वतीयधूमाद्यधिकरणत्वा
तत्र तत्साध्यवद्भिन्नत्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वादितिवाच्यं।स्वावच्छिन्नाधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभाववद्वृत्तिधर्मवत्वमितिविप तस्येव॰
१० लितार्थस्यचतत्तद्धूमवत्वधर्ममादायैवधूमादौलक्षणासंभवेनधूमत्वस्यहेतुतानवच्छेदकत्वेपितत्वभावात्।तथापिविशिष्टस्या
तिरिक्तत्वात्तत्त्वव्याव्याप्तिवारणासंभवेहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रवेशेगौरवमसंभवोवाविशिष्टनिरूपकाधिकरणत्वाप्र
सिद्धेः।एवंधूमत्वादेःव्याप्यतानवच्छेदकत्वेतावद्रूपेणानुकथायांहेतोरुपन्यासोनस्यादित्यादिदूषणगणः।ननुविशिष्टस्यानति
रिक्तत्वेमास्तुभावः।नचगुणोविशिष्टस्यसत्तावानितिप्रतीत्यभावएवमानं।गुणस्यविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वविरहादेवतादृ
सत्ता ४ शप्रतीत्यभावसंभवात्‌नचविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वंयदृत्तिरिक्तंतदाविशिष्टमेवातिरिक्तमस्त्वविशिष्टाधिकरणतापाःक्व
प्ताधिकरणत्वस्वरूपत्वाभ्युपगमात्।किंचविशिष्टस्यातिरिक्तत्वेद्रव्यंविशिष्टसत्तावदितिनिर्णयदशायामपिद्रव्यंसत्ताभाववे
दितिप्रत्ययप्रसंगः।सत्ताभाववत्त्वबुद्धिंप्रतिसत्तानिश्चयस्यैवविरोधितयातद्दशत्वान्नस्यात्तत्त्यैणविरोधित्वांतरकल्पनेगौरवात्।ए राम॰ १०
एवंविशेषणविशिष्टोभयग्राहकसामग्र्याविरहेपिविशिष्टग्रहप्रसंगः।तद्‌भयग्राहकसामग्र्याविशिष्टग्रहेहेतुत्वकल्पनेगौ

स्य

क्र१ क्तुर

रवांतरसंसृष्टमेवेत्यत आह॥ अनतिरिक्तेति गुरुत्वस्य॥ ॥विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति ग्रंथस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यातिरिक्त-
त्वादित्यर्थः। तथा च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशहेतुत्वाभाववत्त्वमपि निवेश्यं अतो नाव्याप्तिरित्याशयः। विशि- शिते २
ष्टाधिकरणत्वं परिभाषितमित्युक्तं॥ विशिष्टसत्तावानिति प्रतीतेः सत्येकनिरूपिताधिकरणतादृश्यावगाहित्वेनोपपत्तेः। अन्यथा विशेष-
णाभाववन्निर्णयदशायामपि विशिष्टसत्तावत्त्वप्रतीत्यापत्तेः। विशिष्टवत्त्वबुद्धौ विशेषणाभाववत्त्वज्ञानस्य प्रतिबंधकतया स्वातंत्र्ये-
णाकल्पनापातादित्यकच्युते। तदाप्याह॥ अनतिरिक्तत्वेपि स्यादुः। विशेषणेति। विशेषणगुणकर्मान्यत्वविशेष्यसत्तातयोः सा-
मानाधिकरण्यात्मकसंबंध एवेत्यर्थः। साक्षात्संबंधेन तस्य व्यभिचारित्वादाह। परंपरयेति। अवच्छेदकी[blot]स्वरूपसंबंधेनेत्य- त्वास्य ६
र्थः। सत्वगुणकर्मान्यत्वयोः द्रव्ये एव सामानाधिकरण्यमिति मतं। सा अवच्छेदकतासंबंधेन तदुभयसामानाधिकरणस्य अन्यएव स-
त्वान्न व्यभिचार इति भावः। नन्वेवं ज्ञेयत्वाधिकरणावच्छेदेन वाच्यत्ववद्भिन्नत्वाभावस्य पदार्थरूपादौ सत्त्वात्तादृशाधिकरणाप्र-
सिद्धमस्य च। ज्ञेयत्वादिहेतौ रितिकेवलान्वयिन्यव्याप्तिप्रदर्शनमसंगतमत आह। केवलेति। द्वितीयेति। तत्र साध्यवद्भिन्नत्वस्याप्रसिद्ध-
त्वादिति भावः। यद्यपीदं वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन केवलान्वयिनि हेतौ प्रथममपि लक्षणमव्याप्तं भवति। प्रमेयत्वावच्छेदेन वाच्यत्व-

प्र

कव

सि॰दी॰प्रा वेत्तद्यत्वपर्यवसितैरगोप्रसिद्धेः। नच घटाद्यवच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यविरही घटत्वादेः साध्यम्। तथा सति घटत्वं घटेन वाच्यमित्यपि प्रतीत्याप-
११ त्तेः। तथापि स्वाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्भिन्नत्वाभावो विपक्षरूणाघटक इत्यभिप्रायेण द्वितीयाभि-
धानं स्वपदस्य तत्साधनव्यक्तिपरतया तादात्म्येन पटात्मकहेत्वधिकरणीभूतपटव्यक्तिनिरूपिततादात्म्येन वाच्यत्ववत्तादात्म्या-
भावस्य पटावच्छेदेन पटत्वादावेव प्रसिद्धेः। वस्तुतस्तु। केवलान्वयिन्यभावादित्यत्र मूले केवलान्वयित्वं वृत्तिमत्त्वेनाभावाप्रतियो-
गित्वमात्रं न त्ववच्छेदकगर्भं। तथा च तादात्म्येन किंचिदपि प्रमेयं न केवलान्वयीति द्वितीयलक्षणेऽतादृशकेवलान्वयिन्यव्याप्तिसंभवात्। एव प
यथाश्रुतमेवमसमप्यागितिध्येयं न व्याख्येयं। केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरिति। केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभि-
प्रायेण सर्वः। प्रथमलक्षणेऽपि किंचित्केवलान्वयिनि तादात्म्येन प्रमेयादिहेतावव्याप्तावपि न क्षतिरिति स्यादुक्तः। सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामा-
नाधिकरण्यमिति प्रतीतिः। सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावे गुणे वृत्तेरपि त्रसमानाकारप्रतीतिं दृष्टां २ राम.
न्तयति (द्रव्यत्वे गुणवृत्त्यादि)। न तु तत्प्रतीतेर्गुणावच्छेदेन द्रव्यत्वविशिष्टधीचेत्वसामाना ~~कारण्यप्रतीतिर्निष्ठत्वम्यति~~। ~~द्रव्यत्व~~ धिकरणाभावी ११
विषयः। गुणस्य द्रव्यत्वानधिकरणतया तन्निष्ठपृथिवीत्वनिष्ठाभावावच्छेदकत्वासंभवात्। किंतु द्रव्यत्वनिष्ठं यत्पृथिवीत्वसामानाधिक

त्व

रणपं तदवच्छेदकत्वाभाववच्च गुणो विषय इति तद्बुद्धिरप्यप्रमेति भावः। अवच्छेदकत्वाभाववमिति। प्रात्यक्षिकप्रत्ययाभिप्रायेणेदं गु
णायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिज्ञाने बाधस्थलेऽवच्छेदकत्वोपस्थापकपदं न विशिष्टं तदभावस्य गुणादौ बोधयि
गा३ तुमशक्यत्वात् किंतु सत्ताभिन्नद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं न गुणावच्छेदमित्याकारकं एव तत्र बोधः। गुणादावित्यत्र सप्तम्यर्थस्य गुणावच्छे
द्यत्वस्यानन्वयेन अन्वयापरिचितिर्ध्येयं। नन्वेवं तादृशप्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वमनुभवसिद्धं। विरुद्धेन। सामाना
धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकत्वस्यासिद्ध्या तादृशावच्छेदकत्वाभावविषयप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिः स्यादत आह। परंपरासंबंधे पत्र५
नेति। निरूपकताख्यस्वरूपसंबंधेनेत्यर्थः। नन्ववच्छेदकताख्यसंबंधेन सत्तायां द्रव्ये न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिप्र
संगात्। सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया अवच्छेदकतासंबंधेन तस्यासत्त्वात्। नत्विति।। तथा च द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्ति
रिति भावः। ननु कृदृष्टान्तस्थले बाधकसत्त्वादवच्छेदकत्वाभावोऽस्तु विषयः सद्धेतौ तु सा न त्वसामानाधिकरण्याभावविषयकत्व प्रतीते ३
न किंचिद्बाधकमस्तीत्यतो बाधकमाह। सत्तानेति। तथा च सत्तायां द्रव्यवृत्तितावच्छिन्नाभावसत्त्वे द्रव्यवृत्तित्वाभाववद्भिन्नत्वधीसत्त्व
स्यादिति भावः। ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावोऽप्यव्याप्यवृत्तिरेवेति तद्भेदोऽप्यव्याप्यवृत्तिरेव वाच्यः। तथा च द्रव्यगुणान्यतरविभिन्न

दी॰टी॰जा॰
१२

छेदकावच्छेदेन सत्तायां तयोर्निर्विरोधात् कुतो विरोध इत्यत आह द्रव्यवृत्तित्वाभाव इति। नन्वेवं वृक्षे मूले संयोगी नेति प्रतीत्या वृक्षे
संयोगाभावोपि न सिध्येत्। तत्रापि वृक्षनिष्ठसंयोगावच्छेदकत्वाभावस्य मूलेऽवगाहनसंभवादत आह। बाधकाभावादिति। सं-
योगाभावो न वृक्षवृत्तिरित्यादिप्रत्ययस्य प्रमात्वादिति भावः। ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादिप्रतीतिरेवासिद्धा। द्र-
वि व्यवृत्तित्वाभावो गुणत्वावच्छेदेन सत्तायां नेत्यपि प्रसक्ते न एकदेशस्य कर्तुमशक्यत्वादतो दोषान्तरमाह। अन्तीद्येति। मनस्त्व-
दित्वा५ वद्गुणत्वादावित्यर्थः। तत्रातीन्द्रियत्वेनानुपलब्धस्यासंभवेप्यणुत्वे मनस्त्वसामानाधिकरण्याभाववन्मनस्त्वाभाववद्वृत्ति- व
त्वात्। पृथिवीत्ववदिति। अनुमानादेव तत्र सामानाधिकरण्याभावः सिध्यतीत्यत आह। न चेति। तद्वृत्तीति। साध्यवद्वृत्तिभिन्नत्व-
स्येत्यर्थः। तथा चोक्तानुमाने तद्वृत्तिभिन्नत्वमुपाधिः। तस्य च साध्यसाध्यव्यापकत्वं घटत्वादौ साधनाव्यापकत्वं द्रव्यत्वादौ ग्राह्यं। भे-
दस्य अव्याप्यवृत्तित्वे तु साध्यवद्वृत्तितद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेद उपाधिर्बोध्यः। ननूक्तोपाधिप्रतिसंधानदशायां उक्तानुमानादेव साध्य-
य वद्वृत्तित्वाभावसिद्धिरत्र भवत्विति। अत्र यथा व्याप्यत्वं तस्यापि तत्रातिप्रसंगादित्यत आह। किंचेति। इदमित्यादि। तथा च कालो गोमा- राम॰ १२
न् गोत्वादित्यादौ कालिकसंबंधेन गगनादावेव साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य प्रसिद्धिः। कालस्य गगनाद्यनधिकरणत्वेन तन्निष्ठवृत्तित्वाभा-
व न हेतावव्याप्तिः। कालिकसंबंधेन हेतुमन्निमहाकालेऽतेन संबंधेन कालवृत्तित्वाभावस्य कुत्राप्यसंभवात्। न च कालावच्छे २१

ते३ साध्य६

व३ घ

वस्य कालावच्छेद्य[illegible]त्वासंभवात्। कालिकसंबंधेन गगनादेर्वृत्तित्वस्वीकाराच्च। यद्यपि[illegible]त्वेधिकरणत्वं न तत्तत्क्षणावच्छेदेन कालवृत्ति
न२ त्वाभावस्य तत्क्षणासमानकालीनतत्क्षणगोचरज्ञाने प्रसिद्धिः। तत्तत्क्षणस्यापि विषयतया स्वविषयकज्ञानाधिकरणतया तन्निष्ठता
दृशवृत्तित्वाभाववत्तायां अवच्छेदकत्वसंभवात्तथापि महाकालत्वस्यैव कालिकसंबंधेनाधिकरणांशउपाधीनां तु न तद्वृत्तितायामवच्छेदकत्वमा
त्रमिति प्राचीनमिश्रोक्तमनुरुध्येदं महाकालनिरूपितविशेषणतया वा[illegible]हितावच्छि[illegible]द्रष्टव्या।। इदमिदानीमित्याकारकप्रतीतिनियाम
कविशेषणतायां पायो विशेषः। तेन हेतुतायामिति व्याख्येयातादृशविशेषणतायाः प्रवेशे। सामान्यत एव विभिन्नकालीनयोर्नि
धाराधेयभाववृत्तिमतेनानुपपत्तिः। गंधोपि द्रु[illegible]णानोक्तसमानकालीनस्य विषयतयाप्यनधिकरणत्वेन तदवच्छेदेन तत्र साध्यवद्वृ ज्ञम८
त्तित्वाभावस्य सिद्ध्यसंभवादिति ध्येयं।। अत्र हेतुतावच्छेदकसंबंधेन स्वाधिकरणे स्वनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभा
वस्याविवक्षायां न कोपि दोषः इति साधनीभूतगोत्वाधिकरणमहाकालावच्छेदेन गोत्वनिरूपितकालिकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभाव
स्य घटादावेवप्रसिद्धत्वात्। साध्यसामानाधिकरण्यत्वं यत्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन हेतुवृत्तितोद्देश्याभावप्रतियोगितानवच्छेद
कं तत्त्वमेव तत्त्वं विवक्षितं।। इत्थं च वाच्यप्रमेयवान्वोदित्यादौ प्रमेयत्वाकालीनाभेदेन व्याप्तेर्भेदस्य स्फुरुत्वरणात्। केचित्तु स्वनिष्ठं प्रसा

वा१ घ३ कासंता२

सि·टी·जा·
१३

ध्यवच्छिन्नत्वं हेत्वधिकरणावच्छेदकतद्भावाधिकरणाभिन्नत्वमित्यर्थः ॥ नाद्यवृत्त्याभावाधिकरणत्वं सत्त्वेतु महत्त्वे स्वभिन्नमपक्षावेवप्रसिद्धे तौ स१
नाव्याप्तिरित्याहुः ॥ साध्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणत्वसामान्येऽपि निष्ठत्वयदधिकरणावच्छेदकत्वोभयाभावसत्त्वं व्याप्तिः ॥ पर्वतीयरूपादि
निष्ठं पर्वतावच्छेद्यं वह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वं न तु धूमनिष्ठं यच्च धूमनिष्ठं न तद्धूमाधिकरणावच्छेदेन अधिकरणाभेदेनाधिक
रणाभेदात् ॥ अन्यथा पर्वते तद्रूपेण वह्निमत्संयुक्तत्वमिति वत्पर्वतत्वेन वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यापत्तेः ॥ अतो वह्नि
मान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः ॥ अव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वास्वीकारे तु तादृशाधिकरणत्वसामान्ये यदधिकरणावच्छेदकत्वसामान्याभावस
त्वमित्येव वाच्यमित्यादिकं पुनरुद्भूतरूपत्वादुपेक्षितं ॥ वाच्यत्वादिसाध्यके तादात्म्येन हेतावव्याप्तेश्च ॥ वाच्यत्ववत्तादात्म्याभावाप्रसिद्धेः ॥ प
तेन सत्तायां कर्मणि न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतौ कर्मणि द्रव्यकर्मणोः समवायस्याव्यवच्छेदकत्वं भासते ॥ अन्यथा द्र
व्ये सत्तायां न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यपि प्रतीत्यापत्तेः ॥ एतेन कालस्य कर्मानतिरेकात् ॥ एवं च यत्र हेतुव्याप्याधिकरणीयवृत्तितावे राम·
वच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वं नास्तित्त्वमित्यर्थः ॥ कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वस्याप्रसि १३
त्वादिनिष्ठस्यात्मसमवेतत्वादौ प्रसिद्धस्य गोत्वाधिकरणीयकालिकसंबंधेन विरहान्नाव्याप्तिरित्यपि निरस्तमिति संक्षेपः ॥ ननु स्वि

५ ननु चैवं तथा प्रमेयमात्रप्रतियोगिताकाभावसिद्धिरत आह । वह्नित्वेनेति । वह्नित्वेन निर्वह्नौ सर्वेषामन्वयः सुलभ इति यो ज्ञा । ननु तथापि वह्नित्वेन प्रमेयं नास्तीति वह्निमात्रप्रति५
५योगिकाभावमवगाहते ॥५

छा स ऊत या३ २४ छ

रूपं वाच्यत्वस्य ... त्वादिसमवायित्वात् समवायित्वं न तत्त्वाधिकरणधर्मवृत्तित्वत आह । वाच्यत्वमिति । अस्माद्व्यादयमर्थो बोद्धव्य
इतीश्वरेच्छाविषयत्वं पदार्थानां वाच्यत्वं न तु लाघवशोधामात्रं । अतिप्रसक्तत्वात् । तत्त्वं न कस्यापि समवायीति भावः । समवायित्वेनेति
ति मूलस्य समवायिकारणतावच्छेदकत्वं हृदि ... न त्विदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्य... समवायितया वाच्यत्वाभावस्य साध्याभावस्य प्रसि रूप३
द्धावपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादिके केवलान्वयिनि तदप्रसिद्धेरनुपपत्तेः । मूलस्य ... मतं आह प्रमेयेति । भावत्वेनेति प्र स्वरूप४
भावानामभावः सर्वत्र सुलभ इत्यन्वयः । ननु भावत्वेनाभावो नास्तीति प्रतीतिः प्रमाभावस्यैव प्रतियोगित्वमवगाहते न तु प्रमेय
स्प६ सामान्यप्रतियोगिताकं वह्निमति नाहं द्रव्यं प्रतीत्यनुरोधात् वह्निप्रतियोगिकाभावावगाहित्वस्यावश्यकत्वादत आह
प्रतीतीति । तथा च गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्यैव प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकाभावसिद्धिः । न हि तत्रापि गगनमात्रप्रति
योगित्वं भासत इति शक्यते वक्तुं । विनिगमकाभावेन प्रमेयमात्रप्रतियोगित्वावगाहने बाधकाभावात् । कालिकसंबंधेन गगनत्वा न
र२ स्त्वेति भावः तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकोऽन्यगगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावो वाच्य इति भावः । न
नु कालिकसंबंधेन प्रमेयसाध्यके तेन संबंधेन साध्याभावस्यैव प्रसिद्धिः ... कालिकसंबंधेन गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रती कमीति तथा च समवादृशसं३

त्रै२ का मान दि

३ दि विशिष्टस्य प्रमेयस्य सर्वत्र नाभावः संभवतीत्यत उक्तं अत्र किमत्र
३ संबंधेन गगनत्वा

शि.दी.जा.
१५

स्यानसंबंधवत्तितासंबंधेनगगनादेर्वृत्तिमत्त्वमतेतादृशप्रतीतेर्गगनेप्रतियोगिकाभावावहिर्गोलधीर्व्येत्तात तएवोपपत्तेःप्रमेयांतरप्रति
योगिकत्वेमानाभावादत्तआह। विरुद्धेति। तथाचघटत्वपटत्वाभ्यांप्रमेयंनास्तीतिप्रतीत्यासिद्धिलप्रमेयप्रतियोगिकःतत्राप्यभा
वःसुलभइतिभावः॥ ॥इदमुपलक्षणं। संयोगसंबंधेनघटत्वादिकमपिप्रमेयेनवृत्तीतिततसंबंधेनघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता तत्वद
कप्रमेयसामान्याभावोपिबोध्यः। अप्रसिद्धिदोषस्यापिसत्त्वान्मूलेप्रतियोग्यवृत्तीतिदोषांतरंकिमित्युपात्तंअतस्तच्छंकनेनन्विति ध्वतारार्थमा ४
न पारिभाषिकमेवेत्येवकारेणाव्यभिचारोभावीत्यं। व्यभिचार[illegible]प्रतियोगार्थोपिव्यवच्छिद्यते॥ अव्यभिचरितत्वमिति॥ ॥अथेदंवाच्यं।
त्यादि ज्ञेयत्वादिग्रंथाभिप्रेतमितिशेषः॥ ॥यदित्यादि। अत्रयत्समानाधिकरणाइत्यनुक्तौसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वावच्छेदक स्या ६
प्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यापियावदंतर्गतस्यव्यापकतावघटकसमवायसंबंधेनप्रतियोग्यधिकरणीकेनापिसंबंधे
नावृत्तित्व[illegible]दस्य आत्मा ज्ञानादित्यादौअव्याप्तिरतस्तदुपात्तमित्यग्रेस्फुटीभविष्यति। नचात्मत्वाभावोपिसमानकालीनत्वादि
संबंधेनप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिः तथाविधसंबंधानांवृत्त्यनियामकत्वात्। वह्निचिदपितेनसंबंधेनवृत्तिमत्त्वाप्रतीतेः। इत्थंहेतुतावच्छेद राम.
कसंबंधेनहेतुसमानाधिकरणत्वमपिहेत्वधिकरणा[illegible]आधेयत्वेयात्यं। तेनात्मत्वाद्यभावस्यापिहेत्वधिकरणसंबंधित्वे[illegible]न्नो १५
घ३ वेद

६ तत्राचनवैवंघटद्रव्यसादिमूलस्यकेवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेना लक्ष्यता प्रदर्शनपरत्वान्तपूर्वमूलासंगतिरितिध्येयं ६

करोषनादवसेयं॥ ॥नचहेतुसमानाधिकरणात्यंतसपक्षायसाध्यसमानाधिकरणयावंतस्तादृशाभावाः स्वविशिष्टस्वधर्मावछिन्नहे
त्वधिकरणावछेदेनप्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्स्वधर्मवत्वेइत्येवकुतोनलक्षणं।नकृतमितिवाच्यं।द्रव्यंसत्वादित्यादौमहाका
लेसाध्यसमानाधिकरणस्यद्रव्यत्वादिसामान्याभावस्यस्वविशिष्टहेतुत्वधिकरणाप्रसिध्यातत्राव्याप्तिप्रसंगात्।साध्याधिकरण
वृत्तित्वस्यदैशिकविशेषणतयाविवक्षणेगौरवंवस्तुतोद्रव्यंसत्तावत्त्वात्मत्वादित्यादावव्याप्तिःइष्टघ्वस्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस वा ४
गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्यचादैशिकविशेषणतयासाध्यसमानाधिकरणस्यकेनापिसंबंधेनहेत्वधिकरणे।वर्तमानत्वात्)
नन्वनुपात्तसमानाधिकरणाः यावंतस्तादृशाभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्वमित्येवास्तुलक्षणं।।स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिक
रणस्यप्रवेशेबीजाभावात् इति॥ ॥नतुच्छं।।तथासतियत्समानाधिकरणायावंतोऽत्राभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्वं तुल्येव
सम्पत्तेसाध्यतावछेदकावच्छिन्नव्यापकतावछेदकप्रतियोगिताकात्यंतस्यव्यर्थतापत्तेः।तावन्मात्रोक्तौविनापिव्यधिकरणधर्मा
वछिन्नाभावेलक्षणासंभवेप्रतियोग्यप्रसिद्ध्वत्पादेरवतारकत्वानुपपत्तिः॥ ॥यदपियत्समानाधिकरणासाध्यतावछेदकावछिन्न
व्यापकतावछेदकप्रतियोगिताकात्यंतयावंतोऽभावाः दैशिकविशेषणतयाभपवृत्तियत्तत्वमित्येवलक्षणमस्तु॥स्वस्वप्रतियोगि

शि॰टी॰ज्ञा॰ सामानाधिकरण्यं तत्र विशेषणं वा तथा हेतुसमानाधिकरणस्य तत्तत्संयोगोलकान्यत्वाभावस्यैव दैशिकविशेषणतया प्रतियोग्यवृत्तित्वलाभा
१५ त्। धूमवान्वह्नेरित्यादौ अतिव्याप्तिविरहादिति। तन्मन्दं। हेतुसमानाधिकरणस्य वह्निसंयोगाद्यात्मकाभावस्य दैशिकविशेषणता
प्रतियोग्यवृत्तित्वविरहेण वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात्। न च भावभिन्नस्यैव हेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रवेशान्नदो
ष इति वाच्यं। तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यादौ अतिव्याप्तेः तद्घटभिन्नत्वाभावस्य तद्घटरूपादिस्वरूपत्वेन भावत्वात् पटत्वादिना तद्घटभिन्न यत्र
चो त्वाद्यभावस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वादित्यलं पल्लवितेन॥ ॥ अत्रेदं पक्षधर्मावच्छिन्नेपरं अत्रैव तत्त्वमित्यस्य हेतुतावच्छेदकीभूतपक्षधर्मत्वमेवा व
र्थः। तेन सकलधूमसाधारण्येन गौरवाया वह्निव्याप्तेः लाभः। न चाज्ञानवानात्मनोन्यत्वे सति आत्ममनःसंयोगादित्यादौ मनसि हेतुसमाना
धिकरणस्यात्मत्वसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणाप्रसिद्ध्या निर्बंधनाव्याप्तिः॥ ॥यत्तु द्रव्यगुणान्य
तमत्वे सति सत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्य तथाविधहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणान्यद्रव्यादिरूपा
वच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्तत्राव्याप्तिविरहात्। साध्ये स्वादि त्वादव्याप्तिरित्यथ प्रदस्यत्यधर्मावच्छिन्नपरत्वमिति॥ ॥तन्न। राम
द्रव्यत्वाभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन स्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणान्यद्रव्यादितद्वच्छेदेन प्रतियोगिसामा १५

चं

६ ति अत्र तद्धेतुसमानाधिकरणाभावाद स्वप्रतियोगिमत्ता नो कथं तत्र तदुपपत्तिरि ६

नाधिकरणत्वात्तत्राव्याप्तिविरहात् । साध्येत्यादि ॥ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवह्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदिकापरमाभावप्रतियोगिता
ताद्रूप्याभावादित्यर्थः । अत्र च विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्यैव सत्तास्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेद
कप्रतियोगिताकत्वात्तस्य च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकाव
च्छिन्नेति । तथा च द्रव्यत्वाभावस्यैव निरुक्तयावदभावान्तर्गतस्य तस्यांशे त्वान्नातिप्रसंगः ॥ ॥ साध्यवत्त्वं चात्र साध्यतावच्छेदकसं
बंधेन निवेश्यं । तेन वक्तृमात्रस्यैव विषयतासंबंधेन ज्ञानवत्त्वात् । घटत्वादिनावाच्यत्वाभावस्यैव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापक
तावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेऽपि समवायेन ज्ञानस्य साध्यत्वे द्रव्यत्वादिहेतौ नातिप्रसंगः । समवायसंबंधावच्छिन्नज्ञानवन्निष्ठाभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वाद्यभावस्यैव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । अत्र च साध्यवन्निष्ठाभावः प्रति
योगिव्यधिकरणत्वेन विशेषणीयः । तेन साध्यवन्मात्र एव समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावस्य स
त्वेऽपि न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः । इत्थं च तत्संबंधेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसा
ध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदको यो यत्तद्धर्मत्वे सति तत्संबंधावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वरूपं तत्संबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदक

वं वि ३

त्रि॰दी॰जा॰

१६

गा

त्वं निरुक्तताद्रशाव्यापकतावच्छेदिकायद्भावीया प्रतियोगिता तादृशाभावाः प्रवेशनीयाः। न च तत्संबंधावच्छिन्नाधेयत्वत्वाधिकं पर्याप्त्र

व्यत्वाद्यभावप्रतियोगितायाः अपि संयोगसंबंधेन वन्ह्यादिव्यापकतावच्छेदकतापत्तावायावदंतर्गतस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्य साध्यव्या तत्संबंधेन २

८ पकताघटकीभूतसंयोगसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिध्यासत्वेतु मात्रेणवासंभवस्यवारणार्थं तदुपादानात्। सं

योगसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वस्य द्रव्यत्वादावसत्वेन द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य तादृशाधेयतानवच्छेदकत्वात्। न संबंधेन स्वा

वच्छिन्नानधिकरणत्वं च तत्संबंधेन स्वाव[illegible]द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य तादृशाधेयताव[illegible]च्छिन्नाधिकरणसामान्यभे

दः। तेन वन्ह्यादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छिन्नाधिकरणगगनाभयभेदस्य घटत्वादिनावन्ह्यादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छिन्नाधिकरणाभे

दस्य च वन्ह्यादिसाध्यवति सत्वेपि न क्षतिः। अत्राभावादूति स्वरूपकथनं। वस्तुतस्तु साध्यवन्निष्ठाभावस्य न तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगि वं ४

तायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमेव न तत्संबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं वाच्यं तत्र च साध्यवन्निष्ठत्वमभावस्य स्व राम॰

रूपसंबंधेन ग्राह्यं। तेन स्पंदः कालत्वादित्यादौ स्पंदत्वाद्यभावस्यापि कालिकसंबंधेन साध्यवति वृत्त्या यावदंतर्गतत्वात्। वाच्य १६

त्वाद्यभावस्यैतादृशस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः। द्रव्यत्वं च जातिसामान्याभावा [redacted]

च

त्वा

देपि वन्ह्यादिव्यापकतत्पात्तत्प्रतियोगिताकस्य जात्यादिरूपस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्य जातिसामान्याभावाद्यात्मकप्रति
योग्यसमानाधिकरणत्वादसंभवापत्तेरतोऽत्राभावद्वयोक्तं ॥ भावभिन्नादृतिच तदर्थः । यथा च सामानाधिकरण्येनावच्छेदक
त्वघटितायां व्यापकतायां न दोषस्तथाग्रे प्रपंचयिष्यते ॥ नन्वास्तु साध्यतावच्छेदकेत्यादि । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणनिरूपि
तितन्मात्रैकवृत्तित्ववृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थः । न चैकमात्रवृत्ति साध्यकसद्धेतावव्याप्तिः । तत्र यावत्त्वस्यानुपादेयत्वात् । इदं च यस्यां कि
चित्करत्वात् । यद्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणायावंतो धर्मास्तत्तत्प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थ थ
इति प्राहुः । यत्तु साध्यवदवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकेत्यर्थ इति । तन्न । केवलान्वयिसाध्यकसद्धेतौ तादृशप्रतियो
गित्वाप्रसिद्ध्या व्याप्तेर्गगनस्वरूपाभावस्य तादृशस्यापि हेतुसमानाधिकरणत्वासंभवादिति । अत्र व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि
१ तावत्सत्र व्यापकतायामवच्छेदेपर्येनिबद्धत्रैहीकप्रत्ययः । ते न प्रतियोगितायां संबंधावच्छेदकानुस्य समासे कोपधत्वेपि पुंवद्भा
वः । न त्वित्तंवृत्तौ कोपधस्येव पुंवद्भावनिषेधादित्यभियुक्ताः । सर्वत्रेति । सत्वेतावसत्वेतौ चेत्यर्थः ॥ तथा च यावत्तानुक्तावतिव्याप्तिरेव
स्यान्नाव्याप्तिरिति भावः । सकलव्यभिचारिणीत्यर्थ इत्यन्ये । केचित्तु सर्वत्रेति । सकलहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थ इत्याहुः । वाच्य

वाच्यत्वा धर्मावस्येति १
घटत्वादिना

चै१ यावत् दोषाख्यान१

त्रि॰री॰जा॰ त्वाभावस्येत्यर्थः ॥ तथा च तत्प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । तथा च धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय धर्मिवेतत्प्र...मिति भावः ।
९७ ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावो येन न वाच्यत्वाद्यभावमादाय कृत्स्नस्यातिप्रसंगस्य व्युदासः संभवात् । सा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावानां यावत्त्वोपादानं गौरवं ... मूलमतमाह । अत एवेति । निरुक्ता
दे॰ भावे ... यावत्त्वोपादानमित्यर्थः । अन्यथा भतत्त्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वात् भतत्त्वमतत्त्वोभ क॰४
यत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च तादृशप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादति
व्याप्तिः स्यादेवेति भावः । यत्तु साध्यप्रतियोगिको यत्किंचिदभावः यद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिक
रणस्तद्धर्मवत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु ... तया व त्वगर्भनिरुक्त्या धूमवान्वह्नेरित्यादौ घटत्वेन धूमाभावस्य तादृशहेत्वधिकरणावच्छे
देन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिव्युदासादित्याशंक्य परतरे वेत्यादिकमवतारयंति । ननु ... । तादृशावृत्तिकायां धूमवा
न्वह्नेरित्यादिप्रसिद्धस्थले एव वह्नि ... धूमाभाव ... व्यवच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिसंभवेऽपि तत्त्वप्रतीत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नविरोधापत्तेः । य राम॰
दपि यादृशाभावस्य प्रतियोगिता व्यापकं साध्यतावच्छेदकं तादृशः कश्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमा ९७

पा१ न मूर्तत्वादिरूपा

नाधिकरण[illegible]स्त्वधर्मवत्वं व्याप्तिरित्यन्तेनैव वाच्यत्वाभावमादायातिव्याप्तिवारणासंभवात् साध्यवत्वागर्भलक्षणांगौरव
ग्रस्तं।। अतउक्तं अत एवेत्यादीति।। तदप्यसंगतं। प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नव्यापकत्वासं
भवात्। वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिभयेन तादृशानिरुक्तेः ध्रुं किंतु सशक्यत्वात्।। ननु प्रतियोगिसमानाधिकरणपदमित्य
त्र प्रतियोग्यधिकरणत्वं साध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्यमित्यलं यावत्त्वनिवेशेनेत्यत आह अत एवेत्यादीत्यपि वदं
ननु५ ति।। न च्यास्तु।। ।। साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठाधारताप्रतियोगि[illegible]व्याप्तिभयेन तादृशानिरुक्तेः ध्रुं किंतु[illegible]
गिताकोयत्किंचिदभावो। यदधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणत्वमपि प्रत्येकसम्बन्धेनापावत्वागर्भलक्षणा
ंगीकारे च अस्तु: प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ विरुद्ध घटत्वपटत्वोभयगगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावमादायैव लक्षणा
संभवात्। गगनादेर्वृत्तिमत्वलक्षणाधर्मत्वाभावात्। सामान्याभावीयान्यप्रतियोगित्वं च प्रसाध्यपरभिन्नमतो घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेय सत्यप्रतिबंधेन ३
मात्रस्याभावमादायैव धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिप्रसंगः। न चानवच्छिन्नतावेश्यं वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय धूमवान्व
ह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्वारकत्वात् साध्यध्वंसनिष्ठपदमपि तद्धर्मैव। अन्यथा गगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावमादायक

वि३

श्री·टी·गा·
१८

सिद्धाभिमाने ऽतिव्याप्तेरत आह। अत एवेति। द्रव्यं च भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वविशिष्टं मूर्तत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावि
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नातिव्याप्तिसंपादकमिति। आशयेन द्वित्वाद्यव। च्छिन्नाभावपर्यन्तस्य प्रति
योगिसामानाधिकरण्याभिधानमपि सम्यगुसंगच्छते। परं तु प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकप्रतियोगिताकोऽयं कश्चिदभावो यदधि
करणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमेवाव्याभिचरितत्वं कुतो नोक्तं॥ भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्ते
स्तादृशोभयात्मकसाध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादेव तादृशोभयाभावमादायातिव्याप्त्यसंभवादिति विभावनीयमित्याहुः केचित्तु ति५
ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपदस्य व्यर्थतया साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्यैव यावत्त्वविशेषणमुचितमित्यत
आह अत एवेति। उक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थ इति प्राहुः॥ ॥ ननु भूतत्वमूर्तत्वाभिन्नत्वे सति विशेषगुणवत्त्वं। तत्र व्याप
कतायाः प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितत्वकल्पेन भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य व्यापकं॥ तादृशोभयवति घटादौ ऽसत्तिच्छन्नगुणावच्छेद
न विशेषगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वादत उक्तं। मनोऽन्यत्वेति। साध्यप्येवाभावमादाय नातिव्याप्तिः। सकतरांवत्त्वं तत्र स्पत्तिकेऽमुति राम·
कं व्याप्येनोक्तं। मनोऽन्यत्वेत्यपि वदन्ति। अन्यथा त्वादिति। स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्मन १८

ती१ दूसरीः

२+ नचसाध्याधनसमानाधिकरणगोत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसंभव इति वाच्यं ॥ तस्यापि पू
र्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् ॥ नचैवं रीत्या व्यभिचारिमात्रे तिव्याप्तिरिति वाच्यं ॥+२

स्यैव व्यभिचारादित्यर्थः ॥ ननु यत्समानाधिकरणाः यावंतोभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणाः तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नेत्यादि केवलं व्यर्थमभावस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वकीयपवत्प्रतियोगितान्याश्रयसामानाधिकरण्यं तत्र च प्रतियोगिता
याश्च व्याप्यवृत्तितानिरूपकतया धूमाद्यभावस्य पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितायाश्च तथात्वेन धूमवान्वह्नेरित्या
दावतिव्याप्त्यापत्तेरत आह ॥ साधनेत्यादि ॥ गोत्वादीत्यादिपदेन गगनादिसंग्रहः ॥ तथा च तद्वन्तुत्वासंभवस्य वस्येति भावः ॥ न
न्वेवं यत्समानाधिकरणाः यावंतः साध्यप्रतियोगिताकाभावाः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्येवो
च्यतां ॥ ॥ तावतेव गोत्वाद्यभावमादायासंभवस्य व्युदासादत आह ॥ तत्रेति ॥ तथा चोक्तविवक्षायां द्रव्यत्वाद्येकव्यक्तिकसाध्यक
स्थले लक्षणासंभवे पि वह्निमान्धूमाज्जातिमान्सत्तात् इत्यादौ साध्यप्रतियोगिकानां तत्तद्वह्न्यभावानां जात्यभावानां च प्रतियो
ग्यसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरिति भावः ॥ नच साध्यव्यापकप्रतियोगिकात्यंताभावस्यैव सम्यक्त्वे व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकप
र्यंतं व्यर्थमिति वाच्यं ॥ तत्तद्व्यक्तीनां गगनादीनां च प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकतया तदभावमादायासंभवापत्तेः ॥ नच वृत्ति
मत्त्वे सति स्वानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वं निरुक्तं तत्प्रतियोगिताकभावस्य निवेश्यतामिति वाच्यं ॥ नस्वक

५ स्यादानप्रव्याप्तिःसंभवतितथापिस्वविशिष्टहेत्वधिकरणेसादेशकाबन्तुतौ चतुष्टयव्याप्तिज्ञप्तमतात्मा ज्ञा नास्तिव्याप्तिःवह्निमान्धूमादि ५

शि॰टी॰जा॰ १९ हरणांतरत्वेप्युक्तलक्षणास्यादुष्टत्वादितिभावः। यत्समानाधिकरणइत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं विशिनष्टि यन्नेत्यादिना॥ तदधिकरणमितितत्सं
बंधीत्यर्थः। तेनतादात्म्येनाधिकरणाप्रसिद्ध्यावपितत्संबंधेनसत्त्वेनोनाव्याप्तिः। अतएवालेपीति। प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरहेपीत्यर्थः।
प्रमवसं यद्यपिप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनाग्रे विवरणीयं। तथाचहेतुतावच्छेदकसंबंधेनहेत्वधिकरणानुक्तौ
कालिकसंबंधेनधूमस्याधिकरणेमहाकालेवर्तमानस्यप्रलयाद्यत्यंताभावस्यापियावदंतर्गतत्वात्। स्वविशिष्टहेत्वधिकरणा[redacted]
प्रसिद्ध्यावह्निमान्धूमादित्यत्रतुस्वविशिष्टत्याद्युक्तावेवतद्धेत्याशयेनप्रसिद्धोदाहरणंपरित्यक्तं। यत्तुमहाकालस्यैवप्रलयाद्यत्यंताभा
प्यु भावविशिष्टहेत्वधिकरणत्वसंभवात्। स्वविशिष्टत्वोक्तावपिवह्निमान्धूमादित्यादौनाव्याप्तिः। महाकालस्यहेतुताघटकसंयोगसंबं
मेव॰ धेनहेतुमत्त्वाभावान्नोनिवेशयत्वादितिमतं॥ ॥तन्नुच्छं॥ ॥संयोगमात्रेणावृत्तेरिति। प्रभामंडलादौवह्निव्यभिचारित्वापर्वतादिनिरूपि
तसंयोगेनैवतस्यहेतुत्वात्तादृशसंयोगेनचधूमस्याधिकरणेपर्वतादौप्रलयत्वादिस्वरूपस्यप्रलयाद्यत्यंताभावस्यवैशिष्ट्याप्रसिद्धेराव
२ल श्यकत्वात्॥ भिन्नकालीयेति। संबंधसामान्येनैवाधाराधेयविरहादितिदिक्॥ ॥ननुपृथिवीत्ववान्महाकालत्वात्। महाकालकपाला राम॰
न्यतरत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तिः। साधनसमानाधिकरणस्यमहाकालान्यत्वाद्यभावस्यापिहेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेनकालिकसं १९

विशिष्टतान्वे२ सं॰२ घ

हेतु[illegible]संबंधेनधूमाधिकरणत्वाभावेपिहेतुसंबंधित्वानपायात्। तादात्म्येनहेतोःसंगत्यर्थंहेतुतावच्छेदकसंबंधेनयोहेतुसंबं ५

बंधेनैवप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्तत्र्याप्तेः।एवमितिदलांतरेपिप्रतियोगिसामानाधिकरण्यदलेपीत्यर्थः।स्वरूपसंबंधेनव्यापकत्वंच
न्यसंबंधेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यंतुप्येवंसंबंधभेदनिबंधनःप्रोक्तातिव्याप्तिरूपोदोषः।साध्यव्यापकताघटकसंबंधेनसाध्यप्रति
योगिसामानाधिकरण्यघटकसंबंधयोरैक्यविवक्षणान्निरसनीयइत्यर्थः।यत्संबंधेनस्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्र
तियोगितावच्छेदकंयद्यत्तदन्यप्रतियोगिताकःसाध्यवन्निष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासमानाधिकरणावच्छेद
काम्यप्रतियोगिताकोवायोभावस्तस्यतादृशसंबंधेनप्रतियोगिनोयदधिकरणंतद्वृत्तित्वंविवक्षितमितिफलितार्थः।पृथिवी
त्वाद्यभावप्रतियोगित्वंतुनकालिकसंबंधेनपृथिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकं।।नित्यपृथिव्यांव्यभिचारात्।किंतुसमवायेनैवतेन
नचसंबंधेनपृथिवीत्वाद्यभावस्यहेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्नोक्तातिव्याप्तिरितिभावः
यत्तुयेनसंबंधेनव्यापकत्वंतेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्तावपिनित्यज्ञानंनित्यत्वविषयकत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः।साधनस
मानाधिकरणस्यैवाभिन्नत्वाद्यभावस्यापिसाध्यव्यापकताघटकविषयितासंबंधेनयावद्धेत्वधिकरणेप्रतियोगिसमानाधिक
रणत्वात्।नचयेनयेनसंबंधेनव्यापकत्वंतेनैवसंबंधेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्षणात्नोक्तदोषः।तथासतिपावकत्वेप्य

त्रि॰टी॰मा॰
२०

नच५ २१

व्याप्तेः। विशेषणता सामान्येनैव साध्यवृत्तिनिरूपितविशेषणतयापि वाच्यत्वादेः साध्यव्यापकतया घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य व
ह्न्या संबंधेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् धूमवान् वह्नेरित्यादिव्याप्तिचरणापत्त्या प्रतिविरहादिति॥ त
न्मते॥ विषयितासंबंधेन व्यापकताया एवासत्वात्॥ विषयितासंबंधेन स्वावच्छिन्नाधिकरणताप्रसिध्या स्वावच्छिन्नानधिकरण
साध्यवन्निष्ठत्वादिव्यापकतायास्तेन संबंधेनासंभवात् तेन संबंधेन स्वावच्छिन्नसंबंधित्वमेव व्यापकतायां निवेशनीयं। तदुक्त
तिप्रसंगभयेनैव तस्यानिवेशनीयत्वात्। न च तत्संबंधावच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानव
च्छेदकधर्मवत्वलक्षणं व्यापकत्वं विषयितासंबंधेन सुलभं साध्यवतिनिष्ठत्वाभावे वस्तुमात्रस्यैव विषयितासंबंधेन संबंधित्वेपि नित्यज्ञा
नात्मत्वविशिष्टघटादेर्विषयितासंबंधेनाभावस्य तत्र सत्वेन बाधकाभावादिति वाच्यं॥ विषयितायाः वृत्त्यनियामकतया तत्संबंधावच्छि
न्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः। यदपि मनस्त्ववत् अणुत्वादिस्पर्शातिव्याप्तिः अणुत्वसामानाधिकरण्यमनस्त्वाद्यभावस्यापि साध्यव्या
पकताघटकादिकृतविशेषणतया सर्वत्रैव परमाणौ प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति॥ ॥तदपि तुच्छं॥ ॥नित्यानामव्यावर्त्तक
त्वात्॥ जन्यानामेव मूर्त्तानां दिगुपाधितया परमाणोः दिक्कृतविशेषणतया कस्याप्यसत्वात्तेनापि संबंधेन साध्यव्यापकत्वविरहात्।

राम॰
२०

अन्यथावस्तुमात्रस्यैव कालोपाधित्वसंभवात् तदपि जन्यमात्रस्य न स्यात्। अत एव प्रलयदशायां दिक्कालयोर्विभागो नास्तीति मेतः
त्यपि सिद्धांतः संगच्छते।। अन्यथा परमाणूनां सत्वात्तदानीमपि दिग्विभागप्रसंगादिति दिक्। यत्किंचिद्यदा महाकालवृत्ति
स्यात्तद्वत्तित्व्याप्तिः। साधनसमानाधिकरणस्य महाकाले न्यत्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटककालिकसंबंधेन महाकालप्र
तियोगिसमानाधिकरणत्वात्। नच स्पंदत्वस्याकारकयत्किंचिद्बोधव्यक्तेः विषयतासंबंधेनैव स्पंदत्वव्यापकत्वात्।। यावदंतर्गततद्दा स्य४
य५ वस्यैव साध्यव्यापकताघटकविषयतासंबंधेन हेत्वधिकरणे महाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। नहि ताद
शबोधव्यक्तेः कालिकसंबंधेनापि स्पंदत्वव्यापकत्वं भाविभूतस्पंदे व्यभिचारादिति वाच्यं।। विषयतायाः ज्ञानसमानकालीनतयात पु६
द्बुद्धिव्यक्तेरपि भाविदशायामेव स्पंदत्ववति विषयतासंबंधेन तद्बुद्धिव्यक्त्यभावसत्वात् विषयता[redacted]संबंधेन
स्पंदत्वस्याकारकजन्यबुद्धेः साध्यव्यापकत्वासंभवात्। किंच व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यासत्वेपि व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्न
२ धर्मता वाच्यत्वाभावमादायैव केवलान्वयिसाध्यकस्थले लक्षणसमन्वयात्। प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैवादिमूलस्य दूषकत्वानुपपत्तेः। नच
साध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकर[redacted]णेनानवच्छेदकत्वरूपव्यापकतायां व्यधिकरण
त४ स्म४

धर्मावच्छिन्नाभावमादायासंभववारकस्य समानाधिकरणेनेत्यस्य अर्थतायामेव तन्मूलग्रंथस्य तात्पर्यमिति वाच्यं सामान्यधर्मेणाभि
न्नाभावमादाय अव्यापकत्वाप्रसिद्धिवारणार्थमेव सामानाधिकरण्यदलस्य व्यापकतायाम् अवश्यं निवेशनीयत्वात्। इत्यादिकं विभा
व्यते॥ तदसंबंधैक्यविवक्षेऽपि ग्रंथस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियो ना३
ग्यधिकरणत्वस्य चैकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणेत्यर्थः॥ ॥तथा च॥ ॥स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नधर्मोऽसौ व्यापकताव
च्छेदकप्रतियोगिताकाः। यावंतोऽभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसमानाधिकरणाः इत्यर्थलाभात्। यावदंतर्ग
स्पं तस्य समवायादिसंबंधेन नित्यज्ञानत्वमनस्त्वस्पंदत्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायसंबंधेन यावद्धेत्वधिकरणे
प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्। नित्यज्ञाने नित्यसविषयकत्वात्॥ मनस्त्ववतोऽणुत्वात्। स्पंदो महाकालत्वादित्यादौ कुत्रापि ना
तिव्याप्तिः॥ न चैवं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः॥ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्य तत्र घटकतया तस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकसंबंधसत्त्वे मानाभावादिति वाच्यं। स्वरूपसंबंधेन घटत्वादिना वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन तादृशाभावस्यापि राम॰
प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्वीकारात्। अन्यथाभूतलं संयोगेन प्रसिध्यातः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नोऽपि चेदभावः प्रामाणिकः। २१

१ पटत्वावच्छिन्नं घटत्वादिनेति विशिष्टप्रसत्वेपि भूतले संयोगेन पटत्वेन घटो नास्तीति प्रसत्प्रा १
१ संगतत्वैवम्

तदसंबंधैस्संबंधैस्तत्प्रतियोगितावच्छिन्नाभिति ग्रंथकृतैव सामान्याभावे वक्ष्यमाणत्वात्॥ ॥केचित्तु॥ ॥संबंधैश्च रूपविवक्षयेत्य
त्र साध्यवत्वं साध्यव्यापकत्वं प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वं चैकेन साध्यतावच्छे
दकसंबंधेन विवक्षणीयं इत्यर्थः। तथा च साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूततादृशसंबंधावच्छिन्न
कुत्राप्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः। न च प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षणं व्यर्थमिति वाच्यं। तदनुक्तौ वाच्यत्वादिमे
यमाद्यैवकेवलान्वय्यादौ लक्षणासंभवे प्रतियोग्यवृत्तित्वेत्यादिमूले तन्निराकरणस्यासांगत्यापत्तेः। न[illegible]वमपि सर्वत्र वाच्य
त्वाद्यभावस्येत्यग्रिमग्रंथविरोधः। वाच्यत्वादेः संयोगसंबंधेन धूमाद्यव्यापकत्वादिति वाच्यं। वाच्यत्वाद्यभावस्याप्रसि
द्धत्वात् यत्र स्वरूपसंबंधेन साध्यता तत्र वाच्यत्वाद्यभावमादाय संयोगादिसंबंधेन साध्यतायां च द्रव्यत्वाद्यभावमादायैवाति
व्याप्तिपरतयैव तत्संगतिरित्याहुः॥ ॥तन्मंदं॥ ॥मनोन्यत्वाद्यभावस्याप्रसिद्ध्यग्रंथविरोधात्। भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य समवायेन साध्य
तायां मनोन्यत्वस्य तत्संबंधेन साध्यव्यापकत्वासंभवात्। वृत्त्यनियामकसंबंधेनाधिकरणत्वस्य प्रतियोगित्वस्य चाप्रसिद्ध्या तेन

चै ५

वो ६

दि ४

शि॰टी॰जा॰
२२

संबंधेन साध्यतापर्याप्ती चेत्वाद्यादित्यादिरसंभेतावच्छासस्यापत्तेः। तद्रूपान्यत्वेपरूपत्वात इत्यादाववतिव्याप्त्यापत्तेश्च। साध्यताघटकसमवा
यसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकान्योन्याधिकरणधर्मावच्छिन्नगुणत्वाद्यभावानां सर्वेषामेव स्वविशिष्टहेत्वधिक
रणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति। यत्तु विशेषणतात्विशेषणसाध्यव्यापकत्वं तेनैव प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामा च
नाधिकरण्यं च संबंधैक्यविवक्षयैवसस्यार्थमाह। तद्विग्वाधभावस्मान्तत्वाद्यभावस्यैत्यादिद्वंद्वस्याव्याप्यकतापत्तेरूपे क्षितमिति
नन्वेतावतापि पश्यमान्यताना इत्यादावव्याप्तिरेव। घटत्वादिना कल्वसामान्याभावस्यापि स्वविशिष्टस्य हेतौ विषयत्वपान्याधिकरणो
घटादौ व्यापकताघटकसमवायेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादत आह दलांतरेति। पश्चादुक्तहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेत्वधि
करणात्वेपीत्यर्थः। संबंधभेदनिबंधनोदोषः एकसंबंधेन हेत्वधिकरणत्वे स्वविशिष्टहेत्वधिकरणो [redacted]: [redacted] सत्वान्यसंबंधेन हेत्वधिक
रणात्वनिबंधनो दोषः एकसंबंधेन हेत्वधिकरणत्वे स्वविशिष्टः व्याप्तिरूपो दोषः इत्यर्थः। संबंधैक्यविवक्षयेति। हेतुसमानाधिकरणात्वस्यत्रहे व३
त्वधिकरणत्वं येन संबंधेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं तेनैव संबंधेनेति विवक्षयेत्यर्थः। दृष्टांतवदलांतरपदमपि नि२ राम॰
साधुसंगच्छतइति तु नव्याः। यद्वा धूमवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः धूमसामान्याभावस्यापि हेत्वधिकरणपर्वतगोलकावच्छेदेन स्वप्रति २२

हेत्वधिकरणदलस्य तेनान्य संबंधेन हेत्वधिकरणत्वनिबंधनो ३
पं २

योगित्वस्य कालिकसंबंधेनाश्रयीभूतवत्त्यादेः समानाधिकरणत्वादतस्त्राह दलांतरेणेति। प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्र
प्रतियोगिताश्रयपदलिपीत्यर्थः। संबंधभेदेन निबंधनो दोषः प्रकृतसाध्यव्यापकत्वस्य एकसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकं प्रतियोगिता ताक
काभावस्यान्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयीभूतवह्न्यादेः सामानाधिकरण्यनिबंधनो दोषः संबंधैक्यविवक्षया। यत्संबं
प्रतियोगि धेन व्यापकतावच्छेदकत्वं प्रतियोगित्वस्य सामानाधिकरण्यमित्यत्रापि तेन संबंधेन प्रतियोगिनाश्रयत्वविवक्षया इत्यर्थ इति संदे
पः॥ ॥अत्र संबंधैक्यविवक्षायां रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वात् जन्यपृथिवीत्वादेत्यादि विरुद्धहेतावतिव्याप्तिः। साधनसमानाधि प
करणास्य पृथिव्यन्यत्वा[illegible]भावस्यापि हेत्वधिकरणपृथिव्यवच्छेदेन जन्यपृथिव्यवच्छेदेन वा दिक्कृतविशेषणतया प्रतियोगिसमानाधि
करणत्वात्। मूर्त्तमात्रस्यैव दिगुपाधित्वोपगमात्। न चैतस्याल्लस्यैव निरूपमित्याकारकयत्किंचिल्लमात्म्यक्तो विषयतासंबंधेन सा
ध्यव्यापकत्वात् यावदंतर्गततदभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः। तादृशबुद्धि
व्यक्तेः भिन्नकालीनघटादौ केनापि संबंधेनासत्त्वादिति वाच्यं विषयतया ज्ञानस्य मोक्षकालीनत्वानाद्रात्वभावदशायामेव रूप
सामान्यगगनादौ विषयतासंबंधेन तद्बुद्ध्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात्तादृशज्ञानव्यक्त्यभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्र

त्मा३ त्व त२

त्रि·टी·जा· तियोगिताकत्वाभावात्। स्वावच्छिन्नानधिकरणस्य साध्यवन्निष्ठस्यादिव्यापकतापत्तेर्नु विश्वैको सत्वेपि प्रतियोगिवैयधिकरण्य घटित
२३ व्यापकत्वस्य तद्व्यक्तिव्यक्षाव सत्वेनोक्तस्थले ऽतिव्याप्तेरावश्यकत्वादित्यभिमानं निरस्यति। रूपसामान्याभावेत्यादिना पृथिवीत्वादि
कमिति॥ नित्यरूपवत्यः दिगुपाधित्वे मानाभावादादिपदं। तेनजन्यरूपवत्पृथिवी घुपग्रहः। सर्वेषु तुल्यं प्रतिकूलंविरोधं निरस्यति त्वा३
॥प्रलयइति। महाप्रलय इत्यर्थः। खंडप्रलये तु पार्थिवपरमाणोरूपसत्वेन अन्यथा उत्तरसर्गे पार्थिवद्व्यणुकस्यरूपोत्पत्त्यर्थं प
रमाणौ। पाकांतरकल्पनापत्तेरिति भावः॥ ॥प्रलयइत्यस्य पाकेन रूपादेः प्रलयपदस्योपमित्यर्थः। तेन महाप्रलयानभ्युपग
मेपि न क्षतिः। उत्पत्तिकाले चेत्यत्र चकारेणानिरुक्तप्रलयस्यानुकर्षणात्। अवयविनिष्पिपाकदशायां तत्सत्वेनपानत्रैथम् प्य६
नतेत्यपरे॥ ननु विशेषविरहेपि घटाद्यवच्छेदेन व्यभिचारित्वात्कुतः। सत्येन तुल्यमतेआह॥ उत्पत्तीति। यद्यपि पिंडादिरूपनाशाका पाकेन०
लेपि अवयविनि रूपसामान्याभावसत्वे। तथापि पीलुपाकवादिमते तदसंभवात् अपच्यमानावयव्यनुरोधाच्च उत्पत्तिकालमात्रा
नुसरणं। तत्सत्वादिति। रूपादिसामान्याभावसत्वादित्यर्थः। प्रतियोगिवदिति। प्रतियोगिन द्रव्यस्येत्यर्थः। विरोधित्वं च एकदा एककालस्थाव रुप·
त्वं॥ मानाभावादिति। प्रलयाद्यवच्छेदेन परमाण्वादौ रूपादिसामान्याभावे तु प्रयोजनं निकर्षाभावात् तस्य तत्संभवेपि अनुमा ४३

नादिकमेवमानमस्तीत्याशयः। यत्तु घटादौ उत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षमेव संभवति तदानीं चक्षुः संयुक्तवि
शेषणतायास्तत्रासत्वेपि द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षे हेतोश्चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतायाः सत्वेन सन्निकर्षसंभवादि
ति॥ ॥तत्तुच्छं॥ ॥चक्षुःसंयुक्तसमवेतद्व्यणुकविशेषणतया रूपाद्यभावचाक्षुषापत्त्याच चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवेतविशे
षणताया एव अभावग्राहकत्वेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वात्। अन्यथा त्रसरेणु
वृत्त्यभावचाक्षुषे व्यभिचारापत्तेः। विशेष्यं॥ वस्तुतः स्वोत्पत्तेः पूर्वं च चक्षुःसंयुक्तसमवेतस्य घटादेरसत्वात् विशेषणता
याश्च अपि तदानीमसत्वात् तदुक्तक्रमेणाहेतुत्वेन नास्तीति ध्येयं॥ अत एवेति। ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वेमा
नाभावादित्यर्थः। रक्तिमध्वंसप्रागभावयोः सत्वमविरोधेपि तु मतान्तरापत्तेः॥ रक्तं रूपमिति। न च गुरोः शुक्लादृतः शुक्लमित्यनुशास
नात् रक्ते रूपं नास्तीत्येव प्रयोगोपयुक्त इति वाच्यं। वस्तुतः एवविशेषणानां प्रन्नत्वस्यैवमुक्तादिशा त्वस्य पुंस्त्वानुशासनात्। अत एव
शुक्लं रूपमिति प्रयोगः समासे मत्वर्थीयाकृतेवव स्यात् इति ध्येयं। एष अनेके रूपं नास्तीत्याकारकः प्रत्ययः पूर्वं स्यादित्यादि। पूर्वोक्तस्य ध्वंसस्व
ति उत्तरक्तस्य प्रागभाववति इदानीं रक्तोपीत्यर्थः। न चैव रक्तत्वादन्यायां वर्तमानस्यापि रक्तान्तरध्वंसस्य इदानीं रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियो

प्री॰टी॰गा॰
२५

गिताकत्वविरहात्ममतादृशप्रत्ययः। तस्यक्ष्यव्याप्यवृत्तित्वादितिवाच्यं। ध्वंसादिप्रतियोगित्वस्यापि किंचित्स्यमपि नवच्छेद्यत्वात् तत्तद्वंतध्वं
समयाग्राभावादिषु रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनापेक्षया रक्तत्वावच्छिन्नध्वंसात्यंताभावसंबंधस्यैव क्ष्यंतरात्यामादिषु क
ल्पनौलघुत्वात्॥ नचयावंतिरक्तरूपाणितत्तच्छ्यामिकेवेतरधर्मानवच्छिन्नतत्तच्छ्यामिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावैरेवरक्तंरूपंना
स्तीतिप्रत्ययःक्रियते। प्रकृतेतु विद्यमानरूपप्रतियोगिकस्य तादृशाभावस्यासत्वान्नतथाप्रतीतिरितिवाच्यं। तथासत्यंत
रात्यामे रक्तंरूपंनास्तीत्याकारकं वनिर्णयेपितत्र रक्तंरूपमस्तीतिप्रत्ययापत्तेः॥ विशेषितः सामान्याभावस्यानिश्चयात्॥ विशे
षाभावकूटनिर्णयस्याप्रतिबंधकत्वात्। अन्यथासामान्याभावएवनसिध्येदितिभावः॥ ॥प्रांच॰रक्त॥ ॥प्रतियोगितासंबंधेन
रूपत्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकः संसर्गाभावविशेष्यकः प्रत्यययोरूपाद्यवच्छिन्नप्रकारताकबुद्धेर्विरोधी। तिरूपत्वंप्रतियोगिता २
वच्छेदकमेवनेतिश्यामतादृशाभावोरूपत्वावच्छिन्नाभावएवरूपंनास्तीतिप्रतीतेर्नविषयः किंमनुरोधेनरूपध्वंसादिमतितदत्यं राम॰
ताभावसिद्धिरित्याह॥ ॥अवयवीतरक्त्यामेसमवायेनरक्तंरूपंनास्तीतिप्रतीतेः [redacted]ः सामाण्यानुरोधेनैवध्वंसात्यं २५
ताभावयोर्नविरोधः। अन्यथासमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसाद्यप्रसिद्ध्यात्मतात्मनीतेर्भ्रमत्वापत्तेरितितुपरमार्थः। तत्रा

लो४

एयानावेपिवह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः स्वाद्यंविशिष्टस्वादिना दौ घटत्वादिमाद्यमत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरण ४

मानाधिकरण्यंपंचेति। प्रतियोगिसामानाधिकरण्यंपंचेत्यर्थः स्वविशिष्टेति। स्वपदं लक्षणघटकतत्तदभावव्यक्तिपरं। तथा च तत्तदभावा
श्रयीभूतंपक्षेतु तादात्म्यसंबंधेन [redacted] हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणांतर्वर्त्तित्वेन तत्तदभावविशेषस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप
श्चाद्यमित्यर्थः। तेन हेतुसमानाधिकरणस्य घटत्वादिनावच्छिन्नाद्यभावस्य कालिकसंबंधेन धूमाद्यधिकरणस्पंदते व्यापकतावा दि३
टकसंयोगादिसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यगुणाद्यवच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि क्षतिः। गुणादीनां विशिष्ट
सत्तानधिकरणत्वात्। यद्यपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वमानाभावात्। वाच्यत्वाद्यभावनिष्ठं यत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तदव
च्छेदकत्वं नहेत्वधिकरणस्याप्यसंभवः। कथितातिव्याप्तितादवस्थ्यं च न च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणता व्यापकीभूतप्रतियोग्यधिक पो६
रणतावच्छिन्नत्वंवाच्यं स्वाविशिष्टपदवैयर्थ्यापत्तेः। प्रतियोग्यधिकरणीभूतस्वविशिष्टं यावत्हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यैकोचद
व्यंतत्वादिसाध्यकेऽव्याप्तिः। यावद्धेत्वधिकरणाप्रसिद्धेः। तथापि यावत्तोहेतुमद्वृत्तिधर्माः हेत्वधिकरणतानिवाच्यावं तितत्प्र
तियोगिकाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वाददोषः। एकमात्रवृत्तिहेतोरपि तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टस्यब
त्यधिकरणतानिसंतीतिनतत्राव्याप्तिः। न च प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविशिष्टयावद्धेत्वधिकरणताकत्वमात्रं सम्यक्। स्वविशि

हेतुसमानाधिकरणात्यन्त॰

रितिभावः

त्रि॰टी॰त्रा॰ देतस्यैवचैवैयर्थ्यापत्तेः॥ प्रागुक्तमपिस्वविशिष्टप्रतियोग्यहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्यप्रवेशस्यसार्थवत्त्वतीत्यतः पश्चादुक्तस्यापि
२५ हेतुसमानाधिकरणाद्यत्यस्य+ तस्यप्रथमंप्रयोजनमाह। तेनेति॥ गोत्वादिनागवाद्यभावस्यतद्वृत्तिकालेवृत्तावपियद्यगोत्वंत
द दागोरित्यादौनातिप्रसंगइतियोजना॥ ॥इदमुपलक्षणं॥ तत्तत्प्रयोगलकाम्यत्वा॰भावस्यापिकालेप्रतियोगिसामाना घ ३
धिकरणत्वात्। धूमवान्वह्नेरित्यादावतिप्रसंगोद्रष्टव्यः। गवाद्यभावस्यप्रतियोग्यधिकरणोदेशेकालेचधेनापि॰त्वमुपपादयतुमा मिर
माह। गवाद्यनधिकरणेति। इदानींचत्वरेगौर्नास्तीतिप्रत्ययात्गोमत्यपिकालेकालिकसंबंधावच्छिन्नगवाद्यभावस्यगवानधिकर
णचत्वरावच्छेदेनसत्त्वेननविरोधः। नचएतत्कालपक्षचत्वरएवएतत्कालावच्छेदेनगवात्यन्ताभावोविषयइतिवाच्यं। देशावच्छे
कालस्यैवकालवृत्तौदेशस्यावच्छेदकत्वानुभवात्। एतदुपक्षस्यकर्तुमशक्यत्वात्॥ इदानींगगनेगौर्नास्तीतिप्रतीतेर्गवाभावस्ये देशा ७
तत्कालावच्छेदेनगगनवृत्तित्वाद्गगनाहृत्यांअप्रसक्त्वापत्तेश्च। गवाद्यभावस्यगगनोदेशावच्छेदकत्वेनव्याप्यवृत्तितयाकालावच्छेद दि॰१
त्वासंभवादितिभावः। तद्वृत्तीति॥ गवादिमत्त्वस्यार्थः। कालेजन्यकाले॥ ॰॰ चरमध्वंसात्मकस्यप्रलयाभावाभावस्यापिप्रागभावंत ननु॰ २५
गतित्वात्तस्यमहाकालेप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरतआह। महाकालेचेति॥ तथाचतस्यापिमहाकालेप्र

चरमध्वंसःप्रलयः

तियोगिसामानाधिकरण्यं तस्य कालिकसंबंधेन जगदाधारत्वादिति भावः। ननु गोत्वादिजातेः प्रलये कालिकसंबंधेन सत्वे प्रमाणा
भावात् यदा गोत्वं तदा गौरिति सद्धेतुरेवतिर्यदि ब्रूयात्। तदाप्याह। यत्र कालत्वमिति। उक्तविवक्षाना देव घटादिसाधारण्ये
ण्यापि गोः साध्यतायामतिव्याप्तिरित्याशयेन साध्यांतरमाह॥ जन्यद्रव्यमिति। द्रव्यस्य साध्यतायां कालत्वं सद्धेतुरेव प्र
लयेपि कालिकसंबंधेन परमाण्वादेः सत्वात्। कार्यद्रव्यानधिकरणीभूतत्वे सति द्रव्यत्ववत्वेनैव धर्मिग्राहकप्रमाणेन तत्सिद्धेर व
तो व्यभिचारित्वसंपत्तये जन्यपदं। ननु महाप्रलयानंगीकारे प्रागुक्तं हेतुद्वयं लक्ष्यं एवं प्रलयेपि ब्रह्मांडांतरे जन्यद्रव्यसत्वा रेव५
त्। अतः साध्यांतरमाह। प्रलयावृत्तिर्वेति। खंडप्रलयावृत्तिर्वेत्यर्थः। यद्यपि प्रतियोगिनो यदधिकरणं तदवच्छिन्नत्वस्य दैशिक
विशेषणतासंबंधेन विवक्षायामपि यदा गोत्वं तदा गौरित्यादावतिव्याप्तिवारणासंभवात् प्रलयावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य
पो८ प्रतियोग्यधिकरणे महाकालादौ दैशिकसंबंधेन वृत्तित्वविरहात्॥ न च द्रव्यं महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः। कालिकसंबंधेन महा
कालनिष्ठस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्य स्वप्रतियोग्यधिकरणे दैशिकविशेषणतयाऽसंभवादिति वाच्यं। हेतुसमानाधिकरणत्वस्यापि
तादृशविशेषणतया विशेषणीयत्वात्। तथापि रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य रूपान्यत्वाद्यभावस्य

मत्कृतेत्वधिकरणे विशेषणतया वर्तमानानां निरूक्तयावन्दभावानां प्रतियोगितावच्छिन्नमेव विशेषणता संबंधेनो चितं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वमवच्छेदेपिगौरवात् सर्वत्र व्य ५
भिचारस्थलानन्वयाद्यभावमादायातिव्याप्त्यसंभवादिति तन्तुच्छं स्ववृत्तित्वविशिष्टानां केवलान्वयिधर्माणामत्यंताभावस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेनासंभवापत्तेः न हि वा ५
५ न्वयादिवृत्तित्वविशिष्टानां वाच्यत्वादीनां

शि॰टी॰ता॰ २६ पभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वा[redacted]भावस्य च रूपत्वादिस्वरूपतयापातस्यैदैशिकविशेषणतया व्यभि
त्वविरहेणाधावृत्तेरनतर्गतत्वात् घटत्वादिना समभिन्नत्वाद्यभावस्य च सर्वस्यैवतादृशाभावस्य महाकालादौ स्वप्रतियोगिसमा
नाधिकरणत्वात् अतिव्याप्तिरतः स्वविशिष्टेत्वधिकरणेत्यादि विवक्षानुसरणमिति वदंति तन्न रूपभेदाभावेऽतिव्याप्तिवा
४ व रणे केवलान्वयि देशिकविशेषणता घटितस्य लक्षणांतरस्यादेकेनापरस्यापकर्तुमशक्यत्वात् उभयोरेव लक्षणत्वेन वैयर्थ्यमिति
५ समार्थः यो। [redacted]भावो वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिवृत्तित्वेति रिक्तः॥ प्रचां मते संयोगसामान्याभाव साध्यकं प्रमेयत्वं
व्य एव व्यभिचारि स्यात् अपि पदं। प्रतियोगिवैय्यधिकरण्य घटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र मवेशितं॥ यथा सन्निवेशे वैय्यर्थ्यवि
८ रहादनस्तैवच्छेदकतं संयोगाभावनिष्ठप्रतियोगित्वैय्यर्थ्यस्तमित्याशयेन संयोगात्यंताभावस्याभिधानं तद्घटितसाध्यव्यापक
तायाः प्रवेशे तु गगनत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावविरहे त्वधिकरणे विशेषणतया वर्तमानानां निरुक्तयावदभावानां प्रतियो
गिवृत्तित्वमेव विशेषणतासंबंधेनोचितं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वमवच्छेदेपि गौरवात् सर्वत्र व्यभिचारिस्थलानन्वयाद्यभावमादा राम॰
यातिव्याप्त्यभावादिति तन्तुच्छं। स्ववृत्तित्वविशिष्टानां केवलान्वयिधर्माणामत्यंताभावस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेनासंभवापत्तेः न हि २६

स्यगगनत्ववाच्यत्वोभयाभावादेर्वं।

~~वाच्यत्वादिविशिष्टाभावविशिष्टाभावंवाच्यत्वाभावीयमं~~ स्यावदंतर्गतस्वात्तस्य च हेत्वधिकरणीभूतगगनावच्छेदेन प्रतियोगिसमाना
धिकरणत्वादत्राप्यतिव्याप्तिरतःस्वविशिष्टपदं। एतदभिप्रायेणैवसंयोगाद्यात्मकाभावस्यत्रादिपदमुपात्तं। वस्तुतः सत्तावान् द्रव्यत्वा
त्गुणत्ववान् रूपत्वादित्यादौ कालेजन्यरूपे च हेतुसमानाधिकरणस्य सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च केनापि
पं०४ संबंधेनात्मगगनादौ नित्यरूपे चावृत्तित्वात् हेत्वधिकरणावच्छेदेन तस्यैव यावदंतर्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यवि
उ०५ रहात् अव्याप्तिस्स्यात्स्यादितिस्वविशिष्टपदं न स्यादित्यादिकं।। ।।ननु धूमाद्यभाववान्निष्ठोजलादिह्रदत्वविशिष्टस्य गोत्वाद्यभावस्या
भावो धूमाद्यभावरूपत्वाभावप्रतियोगिकस्याभावाधिकरणकस्याभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात्।। तथा च धूमादौ साध्ये वह्न्या
दिहेतावतिव्याप्तिः धूमाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन गोत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह ज
लादिवृत्तीति। न च तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि जलादौ न तादृशाभाव[illegible]त्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं किंतु धूमाभावत्वाव
च्छिन्नाधिकरणत्वमेवेति न तस्य व्याप्तिप्रसंग इति वाच्यं।। एवं सत्यभावमात्रस्यैव प्रायेणाभेदप्रसंगात् उक्तक्रमेणातिप्रसंगस्यवा गा
रणासंभवादितिभावः। ननु तथापि धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः। समनियताभावानामैक्यात् धूमाभावस्य वह्निधूमोभयाभा

त्रि॰टी॰जा॰ भावत्स्तिन्नसंयोगोलकान्यत्वाभावादि संयोगोलकभेदत्वादिनाभेदसामान्याभावात् । अभिन्नसाध्यहेत्वधिकरणावच्छेदेनै
२७ वचन्यादिभेदात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति चेत् ॥ ॥ अत्राङ्कः ॥ ॥ यावत्सदस्यफलत्वेनः प्रतियोगितावच्छेदका
दकी॰ त्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतयत्प्रतियोगिकाभावत्वस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्प्रतियोगिताश्रय
सामानाधिकरण्यं विवक्षितं ॥ तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठतादृशप्रतियोगिताकस्य धूमादिनिष्ठप्रतियो
गिताश्रयेण धूमादिना हेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः ॥ न चैवं यत्समानाधिक
रणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति वाच्यं । आत्मत्वसामान्याभावीयप्रतियोगिताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वात् प्रतियो
गिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहाद्यमात्माज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारक
त्वात् जलादिरहितत्वविशिष्टस्यादिग्रंथस्तु वस्तुगतिमनुरुध्यैवोक्तः ॥ तेन तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेपि तस्य हेत्वधिकरणा
वच्छेदेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्त्यसंभवे विनासंगतिः ॥ न राम॰
च धूमत्वेन धूमाभावस्य धूमनिष्ठयत्प्रतियोगित्वं तदेव धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगित्वं नाधिका २७

यत्तया २

१ संबंधो [illegible]कायाः प्रतियोगितायाः सामान्याक्तावस्थ ले विप्रतियोगिकेदे नैकस्मिन्नत्वादिति सांप्रदायिकाः ॥ वस्तुतः १

तानतुतस्मिन्नंप्रतियोगित्वांतरं ॥ गौरवादित्युक्तत्वविवक्षणापत्यप्रतीकारादिति वाच्यं स्वरूप साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः स्वन्युन
पा॰ वृत्तिधर्मानवच्छिन्नायाः स्वप्रतियोगितायाः निरूपकोभावकत्वस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामा
नाधिकरण्यमेव वक्तव्यं ॥ तथाच धुमादिसामान्याभावस्य धुमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावानतिरेकेपि तदीयंप्रमेयसामान्यनि
ष्ठप्रतियोगित्वं स्वन्युनवृत्तिनैव धुमत्वादिधर्मेणावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यंप्रमुपादायातिप्रस
५ति गहूँकत्तमुप स्थामः ॥ ॥ यत्तु समनियताभावैक्यमते धुमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं येन येन संबंधेन साध्यव्यापक
तात्वेन तेन संबंधेन प्रत्येकंप्रतियोगिसामानाधिकरण्यंविवक्षितं ॥ तथाच व्यभिचारिमात्र एव यत्राधिकरणेव्यभिचारस्तदन्य
वि त्वस्य स्वात्मकत्वरूपसंबंधेनसाध्यव्यापकत्वात्तदभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशान्यत्वस्वरूपसंबंधेन स्वप्रतियोगिसा रूप १
मानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिः ॥ अत एवावृत्तितासंबंधस्य व्यापकताघटकत्वेपि नित्यज्ञानं नित्यस्वविषयकत्वात्तदभावो
९ तिया नाप्तिः ॥ ॥ नित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य व्यापकताघटकीभूतेन समवायसंबंधेनैव प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादितिमतं तु तुच्छं ॥ ॥ त २
घटत्वादिनावाच्यत्वाद्यभावस्येव घटत्वादिना यः पिंडान्यत्वाभावस्वरूपतयातस्यचव्यापकताघटकेनायः पिंडान्यत्वनिरूपितस्व

च

रूपसंबंधेनयावत्स्वेत्वधिकरणेप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेवधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिविरहात्।यावत्त्वंयस्यस्वविशिष्ट
इत्यस्यचसमानाधिकरणान्तस्यचव्यर्थतापातादितिदिक्॥ ॥ननुव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्तत्वेपिसर्वत्रसत्वेनैवघट
त्वविशिष्टवाच्यत्वाभावेगगनत्ववाच्यत्वोभयाभावेवासमानाधिकरण्योक्तलक्षणासंभवात्।प्रतियोगिपरितिश्चेत्पारिमुलावत्तानुपप
त्तिः।नचवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनव्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगितायाविशेषणीयत्वान्नैवमितिवाच्यं।व्य
भिचारावारकत्वेनतादृशविशेषणस्यव्यर्थत्वात्।अन्यथाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकालीनत्वेनहेतुविशेष्यैवव्यर्थाकरणं। न
म८ कुतोनसमर्थयेत्॥अतोलक्षणांतरमाह॥यत्समानाधिकरणानामित्यादिना॥ ॥वह्निमान्धूमात्सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादा
वव्याप्तिः।साध्यव्यापकप्रतियोगितोकानांजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावघटत्वविशिष्टसत्ताद्यभावानांस्वविशिष्टहेत्वधिकरणाव
च्छेदेनप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावात्।अतउक्तंरूपावच्छिन्नेति।तथाचज व्यापकतावच्छेदक
लत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेःसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वाददोषः।यत्तुसाध्यव्यापकप्रतियोगि[illegible]कस्यघटत्वेनवत्वाद्यभावस्यया राम
वत्त्वेत्वधिकरणेघटत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावाद्व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति।तदत्यंतमसत्॥ ॥घटत्वेनवत्वाभा २८

वत्त्येव वह्नित्वेन घटाभाववत्पातस्यापि पावके हेतुमति स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्तानुसमवापि
त्वस्य वाच्यत्वव्यापकतानवच्छेदकत्वात्। तदवच्छिन्नवाच्यत्वाभाववस्य मूलोक्तस्येतल्लक्षणाघटकत्वादाह। ज्ञेयत्वत्वादिनेति। शेषमित्य
हि येन संबंधेन हेतुः तेन संबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वं प्रभावेश्यात्। यो नेनाप्यमात्मात्ज्ञानानात् घटाभावत्वेमतिव्याप्त
घटसंयोगादेस्सादावात्मत्वसामान्याभावस्यातथात्वेपि नाव्याप्तिः। एवं येन संबंधेन व्यापकता तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं बोध्यं॥ अतोन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावस्यासत्वेपि व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षणासंभवात्। प्रतियोग्यह[illegible]व्यादिर्यथावत्तागनुपपत्तिः। नवा निश्चे६
जलत्वादेः समवायेन साध्यतायां महाकालत्वादौ अतिव्याप्तिः। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यंच स्वविशिष्टहे
त्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यं॥ तेन द्रव्यं सत्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यभावस्य काले हेतुमति प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनातिव्याप्तिः॥ ॥ वि
हरंत्ववधातव्यं॥ ॥साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वरूपमेव व्यापकतावच्छेदकत्वमात्र
पूर्वलक्षणोचवृरूपं॥ नतु प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितं। तथासति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्वेपि संप्रमेयमित्याकारक

श्र १

दि.टी.ज्ञा.
२९

जन्यस्त्विति कृतिविषयत्वसामान्याभावमादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयसंभवे प्रतियोग्यवृत्तिनिश्चेत्यादिग्रंथावतारानुपपत्तेः जन्यत्वस्य कृति दा॰ १
विषयत्वस्य तादृशज्ञानदशायामेव सत्त्वेन तदसत्त्वदशायामेव तादृशज्ञानविषयत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात्। एवं चात्र
स्वविशिष्टपदेन कपिसंयोगाद्यात्मकाभावं गगनत्वादिविशिष्टस्य वाच्यत्वाद्यभावमनुपादाय कपिसंयोगाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ
अव्याप्तिवारणेऽपि कपिसंयोगाभावत्वादेर्व्याप्यकतावच्छेदकत्वाभावात्। किंतु हेतुमति काले वर्तमानस्य सत्त्वसामान्याभाव
स्यापि निरुक्तरूपत्वाल्लित्वात्। तस्य चात्मादावसत्त्वेन यावद्धेत्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविर
हात्। सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारकमेव स्वविशिष्टपदं। न च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकोऽभावो यत्र हेत्वधिकरणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणस्त्वमि
त्येव सम्यक्। वाच्यत्वादिना घटाद्यभावमादायैव वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वयादिति वाच्यं। स्वरूपसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छि
न्नाभावाप्रसिध्या प्रमेयत्वेन वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ अव्याप्तेः गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिध्या प्रमेयवान् वह्निमान् धूमादित्या राम॰
दौ अव्याप्तेः। हेत्वनियामकसंबंधस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यागीभाग्रे त्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसंबंधेन गगनवारेः साध्यता २९

प्यामव्याप्तेश्चेति दिक्॥ ॥ननु वह्नित्वेन धूमवत्त्वेति सामान्याभावो धूमीयसंयोगसंबंधेन द्रव्यसामान्याभावो वा धूमाभाव एव॥ तथा
अयोगोलकभेदस्तदभाववान्यतरत्वेनायोगोलकान्यत्वेनाभावो योगोलकान्यत्वं स्वरूपसंबंधेन भेदसामान्याभावो वायोगो
लकान्यत्वाभाव एव समनियताभावानामैक्यात्॥ तथा च धूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद्वह्नित्वादिकं तदवच्छिन्ने
नैव समं व्याप्यत्वेत्वधिकरणे धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्॥ धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः सामान्यध
र्मेण विशेषाभावाभ्युपगमे तु सुतरां तथा॥ धूमत्वेन धूमाद्यभावानामेव प्रमेयत्वादिना धूमाभावत्वेनापातस्य च स प्रतियो
गितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसमानाधिकरणत्वादिति चेत्॥ अत्रापि यावत्तस्य फलतः प्रतियोगित्वस्य विशेषणा
त्पासाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नयद्यत्प्रतियोगिताकोयत्समानाधिकरणाभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन
तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वं पर्यवसितार्थः॥ तथा च धूमादिनिष्ठतादृशधूमत्वाद्यवच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावस्य धूमनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतधूमत्वाद्यवच्छिन्नेन साध्यहेत्वधिकरणावच्छेदेन सामानाधि
करण्याविरहात्नातिप्रसंग इति सांप्रदायिकाः॥ ॥वस्तुतस्त्वत्रापि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्ना यावन्तु न वृत्तिधर्मावच्छि
दि

सि.टी.जा.

ल्लापादेरप्रतियोगित्वान्निरुपितत्वाभावः। तादृशप्रतियोगितायाः यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वक्तव्यं। धूमत्वाश्रि

३० धूमाद्यभावस्य न प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभावः सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्यानभ्युपगमात्॥ तदभ्युपगमे तु पादेरप्रतियो

गिताकाभावेनाद्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवद्भिन्नत्वस्य जगद्भिन्नत्वस्य रूपोऽतिरेकः। साध्य। व्यापकताव २३

च्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावानां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं वाच्यं॥ अतो

न कोऽपि दोष इति ध्येयं॥ छ॥ ॥चक्रवर्तिलक्षणमाह केचित्त्विति। अनवच्छेदकमिति। यत्साध्यतावच्छेदकमिति पदेनान्वि

तं। घटत्वादिना वन्ह्याद्यभावमादाय वन्हिमान् धूमादित्यादौ लक्षणासंगतिः। व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामा

साध्यतावच्छेदकं५ साभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं अतो नातिव्याप्तिः। कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ अव्याप्तिवारणार्थं व्याप्यवृत्तेरिति॥ व

न्हित्वादिना घटादेरभावमादायाव्याप्तिरतः साध्येति। अत्र च प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्या। तेन समवायसंबं ८

धेन वन्ह्याद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि वन्हित्वादेर्नासंभवः। प्रतियोगिवैयधिकरणस्य राम

प्रवेशेऽपि वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः। प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेः। अतस्तत्परित्यागः। व्याप्यवृत्तित्वं तु निरवच्छि ३०

२४

न्न हेत्वधिकरणावृत्तित्वं। हेत्वधिकरणाय यत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं पक्षभाववृ
एवं च २ त्तित्वं न तु त्वं चाऽन्वाभाव्यमेव हेतुसमानाधिकरणस्येत्यर्थः। न तु स्वातंत्र्येण तद्विशेषणं वैयर्थ्यापत्तेः। यत्किंचिद्व्यक्तित्वनिवेशात्संयोगाभा कपि २
वत्वस्य हेत्वधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि संयोगिमत्वादित्यादौ नाऽव्याप्तिः। ननु समनियताभावानामैक्यात् तथ
टत्वेन वन्ह्यभावस्यैव वन्हित्वेन घटाभाववत्त्या हेतुसमानाधिकरणस्य तादृशस्यैव साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वन्हित्वादिक प्रतियोगिक ४
मित्यव्याप्तिरतः समनियताभावैक्यमतेपि निरुक्तिमाह। हेतुसमानाधिकरणस्येति। व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायाः सामा
नाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना। नन्वत्रापि हेतुसमानाधिकरणस्य वन्हित्वेन वन्हिधूमोभयाभावस्य व
न्हित्वेन पर्वतावृत्तेरभावस्य च प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येन वन्हित्वमवच्छेदकमित्यव्याप्तिः। तादृशप्रतियोगितया
त ऽवच्छिन्नवृत्तित्वे सति यदवच्छेदकं तदन्यत्वोक्तावपि भा पर्वते वन्हित्वेन तार्णत्वार्णोभयं नास्तीति प्रतीतिसिद्धस्य तादृशाभावस्य दहनो ८
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वन्हित्वस्य। अन्यतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन वन्हित्वमात्रे पर्याप्तिः किंतु तार्णतारार्णोभयत्वेपि। अप
र्याप्ततादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवन्हित्वावच्छिन्नवति पर्वतादौ तादृशाभावासत्वप्रसंग इति वाच्यं। सोऽयं समनेप्रतियोगिता

शि.टी.ज्ञा. वच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्तामात्रस्याभावाविरोधित्वात्। एवं सति घटवति घटत्वेन घटाभावस्यापलापापत्तेः। किंतु प्रतीतिबलात्कथमधिक
३१ रणधर्मस्याप्रतियोगितावच्छेदकत्वसिद्धौ सत्यां प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनैव सार्धमन्ना
यत्याभावस्य विरोधित्वं वाच्यं। तदेतद्वह्नित्वादिना तादात्म्येनारोपाभावाभावादिसत्वेपि न क्षतिकरं। अत एव द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्ति च
वह्नित्वेन तत्तद्वह्निर्नास्तीत्यादिप्रतीत्या सामान्यधर्मेण विशेषाभावोऽभ्युपपद्यते। न च तत्र वह्नित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं
भासते। द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्यमात्रं विषय इति वाच्यं। वह्निमानयमित्येवं निर्णयसत्वेपि द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्तीति प्रत्ययाद्द्रव्यत्वस्य
वावच्छेदकत्वाभानात्। अन्यथा वह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वप्रकारेण वन्ह्यभावबुद्धौ वह्नित्वेन वह्निमत्तानिश्च
यस्य प्रतिबंधकत्वात्तादृशप्रतीत्यसंभवापत्तेः। अस्माकं तु द्रव्यत्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन वन्ह्यभावबुद्धिं प्रति द्रव्यत्वेन नि७
वि वह्नित्वविशिष्टनिश्चयस्यैव विरोधित्वात् तदसत्वादेव तादृशाभावप्रतीतिसंभवादित्यतो लक्षणांतरमाहुः। प्रतियोग्यधिकरणस्यैवे
ना२ ति। केचित्तु समानाधिकरणस्य मभेदः। तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावीयस्वाभिन्नप्रतियोगितायाः। अवच्छेदकं पद्यत्वं तदन्यत्वं साध्य राम
तावच्छेदके विवक्षितं। प्रतियोगित्वं हि स्वस्वसंबंधविशेषः। स च सामान्याभावस्थले प्रतियोगितावच्छेदकरूप एव न तु प्रतियोगिस्वरूपः अ ३१

अभेदेन १

ननुगमात्। आधाराधेयभावानुपपत्तेश्च। सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्थले तु प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतो यो विशेषधर्मः स एव न तु
सामान्यधर्मः अतिप्रसक्तत्वात्। अधिकरणधर्मावच्छिन्ना[illegible]भावस्थले तु प्रतियोगितावच्छेदकादिस्वरूपं न तु प्रतियोगित्वं
किं त्वतिरिक्तमेव। अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनैव साधर्म्यभावस्याविरोधित्वात् तदवच्छिन्नवृत्ति
तादृशाभावासत्त्वप्रसंगात्। विवादोप्यतिरिक्तायां प्रतियोगितायामेव। अन्यथा समनियताभावानामैक्येनाखिलव्यधि पा४
करणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव गगनाभावात्मकतया गगनाभावस्वीकर्तॄणां चिन्तामणिकारादीनां तदनंगीकारानुपप
वह्नीन स्याइ६ त्ते[illegible]श्च पर्वते वह्नित्वेन तार्णता[illegible]तिप्रतीतिबलात् तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतस्य वह्नित्वसत्त्वे
पि तादृशप्रतियोगित्वेन वह्नित्वस्वरूपं किं तु तादृशाभयत्वाभिन्नमतिरिक्तमेव वा। तथा च स्वाभिन्नायाः साधनवन्निष्ठा
भावप्रतियोगितायाः यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वान्न तस्य धूमव्यापकतावच्छेदकत्वहानिः। नन्विहलस्या
हेत्वधिकरणावृत्तित्वमभावस्य संबंधमात्रेण वाच्यं। वह्निसामान्याभावस्य कालिकसंबंधेन धूमवति सत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः
नापि दैशिकविशेष[illegible]णतावि शेषसंबंधेन। घटभिन्नद्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः। घटत्वस्वरूपस्य साध्याभाव

सि·टी·जा· ३२

सद्वैशिकविशेषणतापन्नस्वविरहाक्षिप्तनोलक्षणांतरमाह। प्रतियोगिव्यधिकरणस्येतीतिप्राहुः॥ केचित्तु प्रागुक्तं व्याप्यवृत्ति
त्वं यत्किंचिद्घटितत्वेन दुर्वचमतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेत्यादिलक्षणांतरमुक्तमित्यप्याहुः॥ हेतुसमानाधिकरणस्य प्रति
योगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना। अथात्र प्रतियो
गिव्यधिकरणत्वं न स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वं समनियताभावानामैक्ये न घटत्वेन घटाभावादेरपि घटत्वेन प्र
मेयसामान्याभावस्वरूपत्वात्तस्य च प्रमेयात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्तदन्यत्वासंभवात्। अत एव स्वप्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणो यो यः। तद्भिन्नत्वमपि न तथा घटत्वेन घटाभावादेरेव प्रमेयत्वादिना घटोऽपि द्रव्यत्वेन घट घभावा
वद्भेदेऽभावस्य वा तादात्म्योपगमात् प्रसिद्ध्यापत्तेः। अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि तत एव वारणसंभवे [redacted]
त्प्राप्तिवारकसामानाधिकरण्ये तत्स्य वैयर्थ्यापाताच्च। न च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिक
रणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितात्वार्थः। तथा च वह्नित्वेन घटाभावीयघटनिष्ठप्रतियोगितामपि तादृशामते राम·
तदवच्छेदकत्वं वह्नित्वे व्याप्तीतिसामानाधिकरण्यपदं। तेन तादृशप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्यातदि ३२

सेः नपि

न्नप्रतियोगितैवलक्षणघटिकेतिवाच्यं। विशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादावतिव्याप्तेः। गुणादीनां विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगिताश्रयाधि
करणत्वात्। घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगाच्च। साध्यताघटककालिकसंबंधेन घ+ हेतुमतो महाकालस्य+
घटाभावप्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वात्तथाप्रतियोग्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरिति चेदत्राहुः। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वाश्र
यवृत्तित्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणयावद्वृत्त्वविशिष्टिकाऽभावत्वःप्रतियोगिता। तदन्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगितांतार्थः।
पि तथाचवह्नित्वेनघटाद्यभावस्य घटादिनिष्ठप्रतियोगितातादृशीति तदवच्छेदकत्वं वह्नित्वेप्रसक्तमतः सामानाधिकरण्यपदं।
रु घटवान्महाकालत्वादित्यादौ गगनाभावीयगगननिष्ठप्रतियोगित्वं तादृशं सुलभमिति न कोपि दोषः। वस्तुतो धूमवति वह्नित्वे
न घटो नास्तीति वद्धूमवान्वह्नित्वेन न घटवान्न किंतु घटत्वेनेति प्रतीतिबलात् व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रति
योगिताको ~~[illegible]~~ भावोऽप्यस्ति। अतएव समवायितया वाच्यत्ववद्भेदो घटादौ प्रत्यक्षसि
द्धेः स्वीकृतः। तथा च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगिताश्रयाधिक
रणगामित्वं हेतुमतः तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणतद्भिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकताभाव

सि॰टी॰जा॰

३३

वत्त्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वं वा साध्यतावच्छेदके विवक्षितं तथा च घटादिनिष्ठस्य वह्नित्वेन घटाभावप्रतियोगित्वस्यापि
तादृशत्वेन वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वाद्व्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेत्युक्तं। तथा च वह्नित्वस्य तादृशाभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वेपि तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वरूपव्यधिकरणधर्मेण तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य तत्र सत्
त्वान्नाव्याप्तिः। कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादौ तु घटादिसामान्याभावप्रतियोगितायाः तथात्वेपि घटत्वेन पटाभावप्रति अं ४
योगितामादायैव लक्षणसंगतिः। कालः पटत्वेन पटवान्न तु घटत्वेनेत्यनुभवात्। वह्नित्वादिसामान्यधर्मेण महानसीयव
ह्न्यभावस्य त्वेतादृशप्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं ग्राह्यं। तच्चानतिरिक्तवृत्तित्वे सति तत्समाना
धिकरणं यत्तदन्यत्वं नातो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायास्तत एव कारणासंभवे सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यमि
त्यस्मद्गुरुचरणाः। वस्तुतः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य यत्प्रतियोगितानाश्रयस्य हेतोः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनाधिकरणो राम॰
हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितांतार्थः। तथा च वह्नित्वेन घटाभावस्य घटनिष्ठप्रतियोगिताया अपि तादृशत्वाद्वह्नि ३३
त्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेति प्रागुक्तार्थकं। एतन्मते च सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युपगमः।

नात्तो वह्नित्वेन तद्धूमाभाववमादाय पाव्याप्तिः । न च स्वरूपसंबंधात्मकप्रतियोगितायाः प्रतियोगिभेदेन भिन्नत्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादा
वव्याप्तिः । वह्निसामान्याभावीयस्य महानसीयवह्निनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतवह्नित्वविशिष्टस्य तत्प्रतियोगिताश्रयीभूत
महानसीयवह्नेर्धूमस्य हेतोरनधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वतेऽसत्त्वादिति वाच्यं । प्रतियोगिव्यक्तीनां भेदेप्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता
याः लाघवेनैक्यस्वीकारात् । न च कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः । गगनाद्यभावीयप्रति
योगिताश्रयीभूतगगनस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशप्रतियोगितायाः लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यं । महाकालान्यत्वविशिष्टघ
घ टत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरेव तथात्वादित्याहुः । तन्न प्रतियोगिभेदेपि प्रतियोगितावच्छेदकाभेदेन प्रतियोगितायाः यद्यभेदः
तदा वह्नित्वेन घटाद्यभावस्यापि वह्नित्वेन घटनिष्ठप्रतियोगितासैव वह्नित्वेन वह्निधूमोभयाभावस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नधूमा
दिनिष्ठप्रतियोगिता लाघवात् । तथा च सामानाधिकरण्येनैतस्यैवाव्याप्त्यं दुर्वारं । वह्नित्वेन घटाभावीयघटनिष्ठप्रतियोगित्वं त
दवच्छेदकीभूतवह्नित्वविशिष्टस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयीभूतवह्निधूमादेस्तद्धेतोरधिकरणत्वस्य सत्त्वेऽपि हेतुमति सत्त्वेन वह्नित्व
१ रूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः लक्षणाघटकत्वादिति दिक् ॥ एवं चेति । तथा चाव्यभिचारस्य पारिभाषिकत्वानादरेपि न

प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिताश्रयो यत्संबंधाहे साधिकरणपद्धतिचित्तनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशप्रतियोगितायाः [illegible] इत्यर्थः
त्वे नगगनान्तादिकमादायैव तत्र लक्षणसंगत्वाच्छेति ५

से

शि.दी.जा. त्त्यतिरिति भावः। वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटाभाववति धूमादेर्वर्त्तमानत्वादत उक्तं साध्याभावेति। अत्र साध्याभावो व्यापकवृत्तिर्बोध्यः। ए
वंपरत्रापि विशिष्टेति। महानसीयवह्न्यादिविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः। ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् महानसीयव
३५ व वह्नित्वयोर्वैशिष्ट्यस्यैवापरम्परयावच्छेदकत्वान्नैष दोष इत्यत आह। दण्डवान्ह्नित्वेति। ननु व्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणेऽपि संयो
गिसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः। स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपस्य स्वावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्य सं
योगाभावे सत्त्वादत आह। सत्त्ववतीति। तथा च हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेरित्यं तेन निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वं हेत्व
धिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं वाभावस्य विवक्षितमिति भावः। गुरुधर्मेणाव्याप्त्यापत्त्याभिधायिरापत्तिमा
शिवारणाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुसरणस्यावश्यकत्वे व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रकृते तन्निरुक्तावप्रवेशोऽन्यतिरित्याशयेनाह वस्तु पि
मात्रवृत्तीति। यथाश्रुतस्य प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्योक्तौ सत्ताजात्यातेऽव्याप्तिः। नादत्र प्रतियोगितावच्छे राम.
दकीभूतविशिष्टसत्त्वानतिरिक्तवृत्तित्वात् सत्तात्वस्येत्यतेव स्वसमानाधिकरणमिति। मिश्रांतल्लक्षणेव स्वसमानाधिकरणमित्यर्थः। तथा च हेतुमन्नि ३५
ष्ठाभावीयपरसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यत्स्वमविशिष्टसंबंधेन निष्ठाभावीयपरत्वसंबंधावच्छि

न्नप्रतियोगिताया: सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यमिति भावः। ननु उत्पत्तिद
शायां गुणसामान्याभावस्य संयोगवति घटादौ सत्वाद्गुणत्वस्य तं [redacted]। योगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयप्र
मवामसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविरहात् न तत्प्रागादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वसंभावनापीत्यत आह। गु
णावृत्तित्वेति। गुणासमवेतेत्यर्थः। घटादौ प्रतियोगित्वरूपसामान्यापि गुणासमवेतत्वाद्रूपत्वादेः सत्वान्न तदभाववृत्तिभावः। संयोगगु
णान्यत्वे सति सत्ताधिकरणादौ गुणावृत्तित्वमादाय संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं संभवति गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य
हेतुसमानाधिकरणत्वात् तत: संयोगसाध्यककृत्यभिचारिमात्रे पक्षधर्मतामादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वेन त्वमित्याह। द्रव्यमा
त्रेति। द्रव्यान्यासमवेतेत्यर्थः। उक्ताभावानामव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकस्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वेन कदाचिद्गुणत्वादिरूपाणां व
प्रतियोगितावच्छेदकानां संयोगत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न स्यात्तदेवमात्तितेषां व्याप्यवृत्तित्वपर्यालोचनया संयोगप्र
त्मकप्रतियोग्यनधिकरणावृत्तित्वादेकाभावन्नात्रसूचनाय व्याप्यवृत्तीत्युक्तं। प्रागल्लक्षणे दुष्टत्वमपि उपपन्नस्यादिति। साध्यतावच्छेदकेति। वि
पदं विशिष्टहेतुपरं। तथा च पक्षधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभाववृत्त्यवच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्य

त

ग्रि॰टी॰ज्ञा॰
३५

तत्स्वरूपत्वंपर्यवसितं। अवच्छेदकत्वंचात्रानतिरिक्तवृत्तित्वं। व्यभिचारिणितु हेतुसमानाधिकरण[स्य]साध्यसामान्याभावस्यैवसाध्यसामाना
धिकरण्यविरहान्नातिप्रसंगः। विशिष्टसत्ताद्याक्रांतेऽत्यादौ यावत एवहेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्यसत्तारूपसाध्यसामानाधिक
रण्यादतिव्याप्तिरतःसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति। तथाचविशिष्टसत्ता[redacted]ऽभावस्यैवतादृशस्यविशिष्टसत्तासमानाधिकरणत्वाभा रूपसाध्य३
वान्नातिप्रसंगः। अत्रचसाध्यसामानाधिकरण्यंतुयेनसंबंधेनसाध्यतातेनसंबंधेनसाध्यस्याधिकरणेदैशिकविशेषणतयावृत्ति
मत्वरूपंबोध्यं। तेनद्रव्यत्वादिसमानाधिकरणस्यज्ञानाद्यभावस्यविषयतयाज्ञानस्याधिकरणेवृत्त्यावपिसमवायेनज्ञानसाध्यकद्र
व्यत्वादिहेतौनाऽव्याप्तिः। नवाकालः घटोमेयत्वादित्यादौसर्वेषामेवसाध्याभावानांसाध्यवतिकालेकालिकसंबंधेनवृत्तौऽतिप्र अपि
संगः। साध्याभावनिष्ठंहेतुसामानाधिकरण्यमपिहेतुतावच्छेदकसंबंधेनग्राह्यंतेनहेतोर्व्यधिकरणं। तत्रविशेषणतयावृत्तिमत्वरूपंबो
ध्यं। तेनघटप्रमात्मकज्ञानादिसाध्यकेविषयतयाज्ञानस्यहेतोरधिकरणेवर्तमानस्यापिमूलसामान्याभावस्यद्रव्यविशिष्टसत्वादित्यादौसत्ता व राम॰
समानाधिकरणस्यद्रव्यत्वसामान्याभावस्यसाध्यसामानाधिकरण्यविरहेपिनाव्याप्तिः। नवाकालः कालपरिमाणादित्यादौहेत्व ३५
धिकरणेकालेकालिकसंबंधेनवर्तमानस्यकालत्वादिसामान्याभावस्यसाध्यवतिदैशिकविशेषणतयावृत्तिमत्वविरहेऽस्तितःसा

ध्याभावस्तत्रएवेतिद्वितीयपरीत्याबोध्यः।तेनव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वेपिसाध्यस्यविशिष्टाभावादिकमादायेपिवलक्षणासंभवा
प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यादिग्भावेनतागानुपपत्तिः।कपिसंयोगिसत्त्वादित्यादौतुकपिसंयोगाद्यभावस्यसाध्यसमानाधिकरणत्वेपि
वृत्त्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यसाध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः।कालिकसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकेत्याकाशाभावस्याभावेसाध्येयत्रधर्मेयत्वादिकेहेतुःनत्रहेतुमतिदैशिकविशेषणतयावर्त्तमानस्याकाशाभा
वात्मकस्यसाध्याभावस्यसाध्यवन्निदैशिकविशेषणतयावृत्त्यावपिहेतुसमानाधिकरणस्यनित्यत्वसामान्याभावस्यापिनिरुक्त दि ५
साध्याभाववत्तयात्तस्यैवसाध्यसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति।यत्समानाधिकरणेति।यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्र
सामान्यमित्यर्थः।तेनधूमवान्वह्नेरित्यादौव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रमाव्यक्तेःसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वेपिसाध्य
सामान्याभावप्रमायाएवसाध्यवत्ताज्ञानविरोधितयानातिव्याप्तिः।व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यसाध्यसामान्याभा
वत्वेभ्रमदशायांपर्वतोवह्निमानित्याकारकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादसंभवस्यादतःप्रमात्वोपादानं।प्रमात्वंचात्रभ्रमसामा
न्याभिन्नज्ञानत्वंनातःकाशशाबुद्धेरप्रमात्वात्प्रमात्वाद्युक्तदोषतादवस्थ्यं।ह्रदादौवह्निसामान्याभावप्रमायाःसाध्यवत्ताधीविरोधित्वा

सि॰टी॰जा॰ ३६

तत्राव्याप्तिरतो यत्समानाधिकरणेति। फलतः प्रमाविशेषणं। तथा च यत्धर्मावच्छिन्नवह्निविशेष्यकसाध्याभावप्रमासामान्यवृत्त्यर्थः।
तेनैतद्वृक्षत्वसमानाधिकरणस्य संयोगसामान्याभावस्यैव गुणे धर्मिप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेपि संयोगी एतद्वृक्षत्वादि
त्यादेर्नाव्याप्तिः। यत्तु साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यत्साध्यवत्ताज्ञानं तद्विरोधित्वरूपं वाच्यं। त
नं४ था च गुणे संयोगीति प्रमायाः गुणः संयोगीत्याकारकबुद्धिविरोधित्वेपि तादृशी साध्यवत्ताबुद्धिर्न हेतुमन्मात्रधर्मावच्छिन्नविशेष्य रति
का गुणत्वादेर्हेतुमदन्यवृत्तित्वादतो नोक्तदोष इति तन्न। यत्समानाधिकरणेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। साध्याभावप्रमासामान्यीयहे
तुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानस्याविरोधित्वं नास्तीति तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात्। जलत्वादिधर्मिकवह्निसामान्याभाव
प्रमायाः साध्यवत्ताधीविरोधित्वेपि धूमवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यद्वह्निमत्ताज्ञानं तदविरोधित्वाद्देववह्निमान् धूमादित्या
दावव्याप्त्यसंभवादिति दिक्॥ अत्र च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकरूपेण च साध्यवत्ताज्ञानं विरोधित्वं बोध्यं। तेन पर्व
न तसमवायेन वह्निमानिति प्रमायाः समवायेन वह्निमत्ताबुद्धिं प्रति पर्वतो महानसीयवह्निमानिति प्रमायाश्च संयोगेन महानसीयवह्नि रामः
मत्ताबुद्धिं प्रति [illegible]प्रतिबंधकत्वेपि वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः। प्रतिबंधकत्वं चात्रावच्छेदकधर्मवत्ताग्रहादिव्यावृत्तं बोध्यं। तेन वह्नि ३६

नं३

क२

सामान्याभावावच्छेदकतापर्याप्तिस्वमहानसीयवन्ह्यभाववादेः पर्वतादौ प्रमायाः संयोगसंबंधावच्छिन्नपर्वतधर्मिकवन्हिमत्ताबुद्धिविरो
धित्वेपिनासंभवः। सर्वत्रेति। साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदस्वसमानाधिकरणत्वकत्वमित्यतएवप्रथमस्याहितं। यस्यचयत्समा
नाधिकरणप्रमासामान्येसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वंनास्तितत्त्वमित्यतएवसामंजस्यादितिभावः। यत्तुयत्समानाधिकरणसाध्याभा
वत्वावच्छेदेनसाध्यतावच्छेदेनसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यंतत्त्वमेवप्रथमलक्षणार्थः। तथाचहेतुसमा
नाधिकरणस्यघटादिसाध्याभावस्यवन्हित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यप्रसिद्ध्यासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्या
भावादसंभवस्यादतः साध्याभावपदं। नचैवमपिप्रतियोगिपदवैयर्थ्यमेवेतिवाच्यं। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वेसाध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्याखंडस्यैवनिविष्टत्वात्। एवंद्वितीयलक्षणेपिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्त्वा
ज्ञानविरोधित्वंनिविष्टप्रसाध्याभावपदसार्थक्यंबोध्यमितिमतं। तन्मंदं। प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतरणानुरोधेनसाध्याभावस्यपूर्वो
क्तदिशापरीत्यावक्तव्यतयाहेतुसमानाधिकरणस्यवन्हित्वेनघटाभावादेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्य
प्रसिद्ध्यातादृशपदप्रक्षेपेप्यसंभवतादवस्थ्यात्। नचघटत्वेनवन्ह्यभावएववन्हित्वेनघटाभावः समनियताभावानामैक्यात्तस्यापिस

ध्यतावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यमक्षतमेवेति वाच्यं। तथा सति घटसामान्याभावोऽपि घटत्वादिना प्रमेयत्वसा
माप्याभावात्मकतया तस्यापि साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तमादायासंभववारक
स्य साध्याभावपदस्य व्यर्थतापाव ज्जलेपत्वादिति। प्रगल्भस्य बलरूपाणां नानुपपन्नमिति। यत्किंचिति। यद्रूपावितीति। यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्ति
त्वसामान्यस्येत्यर्थः। तेन वह्निनिष्ठस्य व्यभिकरणधर्मावच्छिन्नधूमाभाववद्वृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमित्यविरोधित्वेऽपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ दि
नातिव्याप्तिः। धूमादिनिष्ठस्य च तत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्यापि धूमत्वादिप्रकारेण वह्न्यनुमितौ विरोधित्वादसंभवः स्यादतः
प्रकृतेति। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यकेत्यर्थः। तथा च तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य वह्नित्वेन व
न्ह्यनुमितिं प्रत्यविरोधित्वाद्दोषः। प्रकृतानुमितिविरोधित्वं न प्रकृतानुमितिविरोधिज्ञानविषयत्वमात्रं धूमनिष्ठवृत्तित्वस्यापि वन्ह्य
नुमितिविरोधिनो व्यभिचारज्ञानस्य विषयत्वसंभवात्। किंतु विषयतया प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तच्च वह्निनिष्ठवृत्तित्व राम
मात्रस्य धूमसाध्यकानुमितिविरोधितावच्छेदकत्वाभावान्न व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तत्साध्याभाववती। तथा च यन्निष्ठसाध्याभावव ३७
द्वृत्तित्वसामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानवच्छेदकं तत्वमित्यर्थः। न च घटाभाववद्वृत्तित्वादौ साध्याभाववद्वृत्तित्वभ्रमदशायामपि धूमसा

व्याम ३

ध्यकानुमित्यनुत्पत्त्यावन्हिनिष्ठनिर्धूमवृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमितिप्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वात्व्यभिचारितापत्तिर्व्याप्तितादवस्थ्यमिति
वाच्यं यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकतानतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात् साध्याभाव
वत्त्वपूर्वोक्तदिशा परीत्या निवेशनीयः। तेन न पूर्वोक्तदोषः। अनुमित्यविरोधित्वं ज्ञानस्येति। अनुमितिविरोधित्वं हि न साक्षादनुमितिप्र
तिबंधकत्वं व्यभिचारस्थिरः साक्षात्तथात्वेन व्यभिचारिमात्रेतिप्रसंगापत्तेः। किंत्वनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वं तज्जनकं च व्याप्ति
द्विनिरूपकव्याप्तिज्ञाने तदाकारज्ञानं प्रति साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं न विरोधि किंतु साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानमनुमितिविरोधि तस्या
कारकज्ञानमेव तथेति व्यभिचारितापत्तिव्याप्तिः। यद्दिशा साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकं ज्ञानं प्रकृतानुमितिजनकं तद्धानिरूपकव्याप्ते
रनुमित्यनुपयुक्तत्वात्तदभिधानमर्थांतरग्रस्तमिति भावः। एतेन यदि प्रकृतानुमितिपदेन प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यकानुमितिपरं। ननु प्रकृत
साध्यकानुमितिपरं। विरोधित्वं चात्र साक्षादेव निवेश्यमतेन तदानव्यभिचारितापत्तिप्रसंग इत्यपास्तं। तादृशव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्तत्वात्तद
भिधानेऽर्थांतरतादवस्थ्यादिति। निष्कलत्वात्प्रसक्त्युपपत्स्यते। किंचिदिति। केवलान्वयिनि प्रसिद्धवाच्यत्वादिसाध्यकेऽव्याप्तिरिति
पाद्यंतः साध्याभावाप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानाप्रसक्तत्वात्तदधिकरणावृत्तित्वाभावेन हेतुतावच्छेदकरूपात्मकमप्रसिद्ध्यमतत्तदुक्तं। प्रत्येकमिति। यावंतः साध्या

व्या॰२

शि॰दी॰जा॰ भावाः प्रत्येकं तेषामपि सजातीयत्वं एकस्मिन्नभावेनास्तीत्यतउक्तं। तत्तत्सजातीया इति। तदधिकरणावृत्तित्वाभाववद्वृत्त्युक्तेस्तद्देशयावत्सा
३८ ध्याभावपरामर्शे वह्निमान्धूमाद्रूपसामान्याभाववान्वायुत्वादित्यादौ साध्याभावात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावयावद्रूपाघटि
करणाप्रसिद्ध्या व्याप्तिरतः तत्तदधिकरणेति। तथाचप्रतिस्वीकरूपेणसाध्याभावाधिकरणादापन्नतत्तत्सजातीयः तत्तदधिकरणावृत्तित्वाभा ठु३
वैशिष्ट्याद्यवृत्तिभावः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयघटत्वादिनातत्तदधिकरणावृत्तित्वाभावमादायव्यभिचारि
णापत्तिव्याप्तिवारणाययावंतइति। तथाचसाध्यसामान्याभावसजातीयस्यतदधिकरणावृत्तित्वाभावस्यतत्रासत्वाददोषः। साध्याभा
ववद्वृत्तित्वस्यैवव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोऽव्यभिचारिण्यपसक्तीत्यतउक्तंसजातीयाइति। ननुघटत्वेननिर्धूमवृत्तित्वस्याभावोऽप्यभाववादि
नाधूमसामान्याभावसजातीयएवेत्यव्याप्तितादवस्थ्यमतआह। साजात्यंचेति। यद्यपिसाध्याभावनिरूपितसमानाधिकरणधर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपंतेनैवरूपेणसाजात्यंवाच्यं। तथाचवह्निसामान्याभाव राम॰
निष्ठप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपंवह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वस्वरूपंतस्यनिर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावादावसत्वादसंभवः। त ३८
थापियावंतः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्तावदन्यतमत्वतद्वृत्तित्वाद्यन्यतररूपेणसाजात्यंवाच्यमित्याशयः। समनियताभावे

वमात्रगगनाभाववद्वृत्तिखिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावइतिमतेतुगगनाभावत्वतदन्यत्वान्यतरत्वेनसाजात्यंवाच्यं।तेनघटत्वेननिर्धू
मवत्त्वाभावस्यैवगगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतयाधूमसामान्याभावसजातीयत्वेपिव्याप्तिः।साध्याभा व्याति २
वश्चेति।साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो साध्याभावपदेनउक्तइत्यर्थः।साध्यव्यापकता ३२
वच्छेदकप्रतियोगिताकत्वरूपप्रथमदलस्यैघटत्वविशिष्टवाय्वत्वाद्यभावस्यापिसाध्याभावपदार्थतयातत्सजातीयस्यतद्घक
णावृत्तित्वाभावस्यहेतावसत्वादसंभवस्यादतस्तत्परित्यागः॥ अत्रसाध्यव्यापकतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यव्यापकस्याभावोग्राह्यः
तेनएकसंबंधेनसाध्यव्यापकस्यसंबंधांतरावच्छिन्नसाध्याभाववतिहेतोर्वृत्तौअपिनक्षतिः॥ यत्तुसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनै
वसाध्यव्यापकत्वंतेनैवसाध्यव्यापकाभावोनिवेश्यइतिमतंतत्तुच्छं। यत्रतादात्म्येनप्रमेयमात्रंसाध्यंतत्रतेनसंबंधेनसाध्य
व्यापकतावच्छेदकप्रमेयत्वादिकंतादात्म्येनतदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्यातत्रसद्धेतावव्याप्तेः।प्रमेयत्वेनघटपटोभय
मेयस्वीकारेणाकथंचिदव्याप्तिवारणेपितादात्म्यनियामकसंबंधेनसाध्यतायामव्याप्तिः।साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
प्रसिद्धेः।किंचैवंधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः।संयोगेनधूमसामान्याभावस्याव्याप्यवृत्तितयाधूमत्वेनघटाभावस्यैवतादृशतया

शि.टी.जा.

३९

यावदंतर्गतत्वेन तत्सजातीयस्य तदधिकरणावृत्तित्वाभावस्य वन्हौ सत्वात्। अस्माकं तु स्वरूपसंबंधेनायःपिंडभेदस्यापि धूमव्यापकतया याव
न्हिसत्वभाववद्वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरिति ध्येयं। ननु कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः कपिसंयोगसामान्याभावस्यापि प्रति
योगिवैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया यावदंतर्गतत्वस्य तत्सजातीयस्य तदधिक
रणावृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्वादत आह। व्याप्यवृत्तिश्चेति। व्याप्यवृत्तित्वसावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं। संयोगिसत्वादिस्वरूपं तु द्रव्य
त्वादिसामान्याभावस्यापि साध्याभाववत्तया हेतोस्तदधिकरणावृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्वात्तत्राह। व्याप्यवृत्तिश्चेति। व्याप्य
वृत्तित्वं सावच्छिन्नवृत्तिका[illegible]देव नातिव्याप्तिः। ननु स्पर्शवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यापि निरुक्तसा याव
लो ४ ध्याभावं[illegible]यावदंतर्गतत्वस्य तत्सजातीयस्य तदधिकरणावृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्वात्। सामान्यधर्मेणाविशेषाभाववत्स्वीकारे
प्य ३ तद्रूपत्वेन तद्रूपाभावमादायोक्ताव्याप्तिरत आह। प्रतियोगितावच्छेदकेत्यादि। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति प्रयोगिव्यधिकरणत्वं
प्रतियोगिताके अभावे स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदस्य प्रतियोगिता राम
[illegible]। बोध्यं तेन नित्यरूपात्मकेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनासामानाधिकरण्यविरहेपि उक्ताभावस्य न संग्रहः। नव ३९

घ

तद२ त्मकस्यैव साध्याभावस्य समवेतसा ३

वाच्यत्वेन प्रमेयत्वाभावस्य ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वाद्यभाववत्त्वाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव साध्याभावस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि संग्रहः। अत्र च निरुक्तानुयोगितदन्यप्रतियोगिता
एवसंग्रह ३ ...व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वं बोध्यं। तेन कपिसंयोगाभावसमवेतसामान्याभावनिष्ठनिरुक्तप
तियोगिताकत्वस्य कपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्वेपि कपिसंयोगाभाव
वान् वाच्यत्वादित्यादौ रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यैव नित्यरूपसामान्याभावतया तत्र नित्यरूपत्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगि
ताकत्वसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्वेपि रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। नि
त्यरूपत्वे समवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपानवच्छेद्यत्वादिति ध्येयं। द्वितीयदी
स्याप्रवेशस्य फलमाह। तन्नत्साध्यव्यक्तेरिति। अभाववत्तित्वस्यापि हेतोर्नाव्याप्तिरित्यन्वयः। वृत्तित्वादेः फलमाह। व्यक्ती य
व्यवृत्तेर्वा साध्यस्येति। तन्नत्साध्याभावेत्यादि। सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकत्वोक्तौ वह्निसामान्याभावसजातीयस्य व्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याधारणा साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्याव्यतिरेकिमात्रे ऽव्याप्तिरत

श्चिप्र॰ स्य स्त्र

सि॰टी॰ज्ञा ४० उक्तंमतमित्तिसाध्याभावंविशेषयति । तथा च निर्वह्निवृत्तित्वादिसामान्याभाव एव निर्वह्निवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकः साध्याभा
वसजातीयो दोषः । नन्वेवमपि जलवृत्तित्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यापि रूपरूपवृत्तालिनो वह्नेरसत्त्वादिति व्याप्तिः । न च व्याप
प्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं परिष्कार्यम् स्वरूपसंबंधेन वृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगितायां वाच्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यं । तथा सति गुणाभेदा
भावसजातीयस्य द्रव्यत्वरूपावृत्तित्वविशिष्टगुणासमवेतत्वाभावस्य हेतोः सत्त्वा [redacted] गुणाभिन्नं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगादत आह तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तस्यानावि
कस्य साध्यसमानिवच्छिन्नप्रतियोगिताको यः स्यादिति । अयं पाठः क्वाचित्कः । तथा ति क्रान्ते न निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावादेः संग्र टि॰
हः । अन्यथा वह्निसामान्याभावसजातीयस्य समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याप्रसिद्ध्या व्याप्तिप्रसंगात् तन्म
टि॰ चानिर्धूमत्वसजातीयस्य निर्धूमवृत्तित्ववत्त्वविशिष्टावच्छिन्नवृत्तेरभावस्य हेतोः सत्त्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसंबं राम॰
धावच्छिन्नवृत्तितामात्रनिष्ठत्वेन प्रतियोगितायां विशेषणीयत्वेपि निर्धूमवृत्तित्वत्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वाभ ४०
वाभावमादायानिष्ठप्रशेणीपत्वेपिनिर्धूमव्याप्तिता दवस्थ्यादिति वाच्यं । एतदस्वरसेनैव यद्वेत्यादिकृत्तौ यन्नद्रूपस्य समाराणत्वात्तथा य

यपितत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं [redacted] च्छिन्नाभाववद्वृत्त्यस्यैव सम्यक्त्वे समानाधिकरणधर्मादिकं निवेश्य नि
षेधद्वयपरत्वे ग्रोत्यर्थः। सर्वत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वेन घटाद्यभावस्य तादृशसाध्याभावसजातीयस्य
संबंधेन ३ संभवात् तथापि यथासंनिवेशेन वैयर्थ्यं। यत्र तादृशरूपेण हेतुता तत्र त्वस्य हेतोर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्य
स्य अगत्याव्याप्यरूपतया तादृशात्तादात्म्यस्य केवलान्वयित्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादतो निषेधद्वयगर्भता
यत्तु तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्त्युक्तावसंभवः स्यात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्ना
भावाप्रसिद्धेः तादृशवृत्तित्वत्वमपेक्ष्य लघोर्वृत्तित्वत्वमात्रस्यैवोक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। न तु गुरोः प्रतियोगिताव इति
च्छेदकत्वमगौरवेऽपि वलक्षणाकरणात्। अन्यथा महाकालभेदसाध्यकजन्यत्वविशिष्टघटादेः कालिकसंबंधेन हेतुतायामव्याप्तेः म
हाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य लघुना वृत्तित्वत्वमात्रेणैव महाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगितायास्त्ववच्छेदात् महाका
लभेदाभावसजातीयतद्वृत्तित्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धेरिति ध्येयं। तादृशवृत्ति
त्वव्यापकत्वस्य फलमाह। साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्येति। अभावमादाय नातिप्रसंगद्वयमन्वयः। ननु व्यभिचारिणि

साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य १

सि॰टी॰जा॰ ५१

पकाधिकरणाव्यत्तन्यसाभावस्यापिसाध्याभाववत्यावृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यभिचारिण्यसत्वान्नातिव्याप्तिरत आह। पार्थिवत्वादि
ति। पार्थिवत्वविशिष्टं यन्निर्धूमवृत्तित्वं तत्तद्वह्नेर्नास्ति वह्नेः पार्थिवत्वादित्यतिप्रसंगः। आदिना जलत्वादिपरिग्रहः। व्याप्यवृत्ति
धर्मानवच्छिन्नेत्यस्य फलमाह। द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य चेति। निर्धूमवृत्तित्ववन्हिभेदोभयत्वाद्यवच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः। न दोष इति। अन्यथा
निर्वन्हिसंयुक्तत्वाभावस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावान्निर्वन्हिवृत्तित्वसामान्याभावस्य च धूमेऽसत्वाद
व्याप्तिस्स्यादिति भावः। इत्थं चेति। साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधेनोक्तौ चेत्यर्थः। तादृशसंबंधेन हेत्वधिकरणताप्रवेशे गौ
६ वर्तमान रवमतः कस्यचिदधिकरणेस्त्वित्युक्तं। तथा च हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तित्वं साध्याभावे विशेषणमित्यर्थः।
दाविद्या सत्वादित्यादावित्यादिपदेन वह्निमान्धूमादित्यादिपरिग्रहः। तत्रापि जातिसामान्याभाववादेः साध्याभाववत्यावृत्तिसंयोगसंबंधे
न हेत्वप्रसिद्धेरव्याप्तिसंभवात्। ननु द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यादावव्याप्तिः। विशिष्टसत्वस्य सत्तानतिरेकेण द्रव्यत्वाभाववति वृत्तेः सा
द्रव्यत्वाभावसजातीयस्य तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्वात्। न चैवं विशिष्टहेत्वधिकरणे वर्तमानः साध्याभावो गगनत्वाभावस्तेनैवोक्तदो
षस्युद्धर इति वाच्यं। तथा सति धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः। निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि महानसीयवह्नौ सत्वात्। न च हे

वि२

राम॰ ५१

अमि १

तत्तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नतादृशाधिकरणवृत्तित्वाभाववत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यं। तथा सति निर्धूमवृत्तित्वसजातीयं निर्धूमवृत्तितावेन वत्यत्रे
ऽभावं तादृशजलत्ववृत्तित्व जलान्यनिर्धूमवृत्तित्वाभयाभावमादायापि तिव्याप्तितादवस्थ्यादित्यत आह। यद्वेति। वह्नित्वाद्यवच्छिन्नधूमाभा
वसजातीयस्य तद्व्यापकीभूतस्य तस्यैवाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वात् व्यभिचा
रिण्यतिव्याप्तिरतो यावंत इति। तथा च धूमादिसामान्याभावस्यापि साध्याभावसमयाव्यावर्तनीयत्वात् न व्यापकीभूताभावप्रति
योगितावच्छेदकेन धूमत्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। ननु तद्धूमाभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूताभाव
स्य प्रतियोगितावच्छेदकेन तत्तद्वह्नित्वादिना धूमादिकं प्रति व्यापकत्वाभावादसंभवः अत एव तादृशसाध्याभावादिति। साध्यताव स्यादित्यतः
च्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकादिति तदर्थः। न तु तद्वह्नित्वादिकं तु न व्यापकतावच्छेदकरूपमतः तदव
च्छिन्नाभावमादाय नोक्तदोषः। तादृशयावत्साध्याभावसजातीयत्वं तादृशयावत्साध्याभाववृत्ति प्रागुक्तान्यतमत्वरूपं वंतत्व व्यतिरेकिणाप्य व
प्रसिद्धमतः प्रत्येकमिति। यद्यपि तादृशयावत्साध्याभावानां प्रत्येकनिरूपितमपि साजात्यं न कुत्राप्यभावेस्तीति व्यतिरेकिण्यव्याप्ति
तादवस्थ्यं। तथापि तेषामित्यत्र तस्य च तस्य च तस्य चेत्येकशेषकरणात्। यावंत साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयस्यालाभाददोषः।

व्याप ४

तत्तद्व्यापकीभूता
भावस्य १

शि॰टी॰सा॰ ४२

धूमादिसामान्याभावव्यापकस्य वन्हित्वादिनावच्छिन्नघटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वन्हित्वादिना वन्हित्वाद्यवच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वाद्व्य
भिचारिण्यतिव्याप्तिरतः सजातीयस्येति। साजात्यं च प्रागुक्तदिशाऽत्राह्यं। तेन संयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छे
दकेन द्रव्यत्वत्वादिनावच्छिन्नाधिव्यापकत्वेपि धूमवान्वन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिः। तादृशाभावस्य धूमादिसामान्याभावसाजात्यविरहा
दिति ध्येयं। धूमादिसामान्याभावस्य सजातीयस्य तद्भिन्नघटान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तद्व्यापकीभूतस्य वन्हिसंयोगाद्यभा
वस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वन्हिसंयोग[redacted]त्वादिनावच्छिन्नत्वाद्यधिकं प्रतिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तेरिति। वस्तुतो वन्हित्वेन धू
मवद्वृत्त्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वन्हित्वेन प्रतिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तित्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च
लाभाय व्याप्यवृत्तिपदं। तेन यत्प्रतियोगिताकेऽभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभि
न्नत्वोभयाभावः तादृशप्रतियोगिताया एव वक्तव्यत्वे तादृशघटकत्वान्नोक्तदोषः। धूमाद्यभावस्य जातीयस्य वन्ह्याद्यभावस्य प्र
तियोगितावच्छेदकेन वन्हित्वादिनावच्छिन्नत्वाद्यधिकं प्रतिव्यापकत्वाद्धूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति। यद्यपि तत्तद्व्य राम॰
भिचारिस्थानान्यत्वाभावस्य निरुक्तसाध्याभाववत्याप्तसमानाधिकरणस्य तत्सजातीयस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण ४२

वन्हिं

छिन्नत्वावच्छेदकताकवन्हि

स२

तत्तदयोगोलकभेदत्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वाभावात् समानाधिकरणपदमात्रोक्तावपि नातिव्याप्तिः तथापि सा

ध्याभाववद्व्यापकत्वघटितनिरुक्तौ साध्याभावसजातीयाभावे साध्याभावसामानाधिकरण्यस्यायविष्टतया न सा व्यापकीभूतपर्यंत साभाव२

स्य व्यर्थत्वमिति ध्येयं। यत्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकतापारवच्छेदकं तेनैव संबंधेन तद्रूपावच्छिन्न भावोत्र साध्याभा

वत्त्वार्थः। तथा चायोगोलकभेदत्वस्य न संयोगात्मकसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन धूमव्यापकतावच्छेदकत्वमिति तदवच्छिन्नाभा

वो न साध्याभावः किंतु धूमाद्यभावरूपवत्तत्समानाधिकरणस्यैव न्या[redacted]भावस्य प्रतियोगितावच्छेदके न वह्नित्वादिनाव

ह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वादिति व्याप्तिरतः समानाधिकरणेत्यपदाद्यव्यापकीभूतस्यैतत्फलं। नचैवं वह्निमान्धूमादित्यत्रे

वाव्याप्तिः संयोगेन वह्न्यापि साध्याभाववत्पार्थोऽतस्य केवलान्वयित्वेन तत्सजातीयतव्यापकीभूतसाध्यवृत्त्यभावाप्रसिद्धिरि

ति वाच्यं। यावंतो व्याप्यवृत्तयः साध्याभावास्तेषामेव प्रवेशतया वह्निसामान्याभावस्यापि निरवच्छिन्नत्वे विकरणवृत्तिकत्व[redacted]

रूपव्याप्यवृत्तित्वविरहेण यावदंतर्गतत्वात्। धूमाद्यभावस्य च वह्निमदयोगोलकरूपवृत्तत्वाद्व्याप्यवृत्तित्वविरहात्। तन्न। तादात्म्येन प्रमेय

मात्रस्य साध्यतायामव्याप्तेः। तत्र प्रमेयत्वादेरेव तादात्म्येन साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तादात्म्येन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः। अन्ये तु या

शि·टी·जा·
५३

पंतः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयनिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्वं तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तत्तद्रूपेणायद्रू
पावच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यते तत्तद्रूपवत्वमर्थः। अत्र च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वमुपहाय साध्याभावसमानाधिक
रणात् नित्यत्वोक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभा
वरूपस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा निरुक्तसाध्याभावस्य सजातीयप्रमानाधिकरणे च सत्तास्वरूपेऽभावे वर्त्तते द्रव्यान्यत्व[illegible]विशि य४
ष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्वं तेन द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मेणाहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रतिव्यापकताव
[illegible]च्छेदकात् साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभाववत्वादिकं न गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावा
त्मकस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा साध्याभावस्य व्यापकतावच्छेदकं रूपस्य व्यभिचारात् तेनोक्तदोष इति भावः। द्रव्यं विशिष्टसत्वा
दित्यादौ व्यापकीभूतत्वादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिना सत्तादिकं प्रति व्यापकतानवच्छेद
[illegible]दव्याप्तिः तादृशरूपावच्छिन्नं प्रतीतिनि चेदं गमनं स्पन्दत्वादित्यादौ तादृशगगनत्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वत्वादिना रा·
त्रैकालिकसंबंधेन स्पन्दत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यं। तादृशाभावस्य प्रतियोगितायाअवच्छेदकीभूतो यः संबंधस्तत्सत्यो ५३

स्प२

गितावच्छेदकसंबंधेन हेतुव्यापकत्वस्योक्तत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। परैः परिष्कृतं निरसितुमाह। साधनस्येत्यादिना। तद्रूपेति। यावंतः सा
ध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयतद्व्यापकीभूताभावेत्यर्थः। तदवच्छेदकत्वमिति। तत्तत्साध्याभावसजातीयतत्तद्व्यापकीभूताभावप्रतियो
त्वे गितावच्छेदकमित्यर्थः। प्रथमे दूषणमाह। द्रव्यमित्यादि। तादृशाभावेति। साध्याभावसजातीयव्यापकीभूताभावेत्यर्थः। द्वितीये दूषणमा
ह। ज्ञेयं प्रमेयादित्यादि। अद्रव्यत्वाभावेति। साध्याभावप्रमेयत्वादेरिति। न च सामान्यधर्मेणाविशेषाभावस्यैवाप्रसिद्धत्वात् प्रमेयत्वे दि
न गगनाभावस्येव प्रागुक्तक्रमेण साध्याभावसजातीयस्य प्रतियोगितावच्छेदकं प्रमेयत्वमादाय नाव्याप्तिरिति वाच्यं तथापि विषयत्वापे वि
क्षयागुरोः प्रमाविषयत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनोक्ताव्याप्तितादवस्थ्याच्चेति भावः। नव्यास्त्विति। यावंतः। साध्याभावाः प्रत्येकं त
सा० त्तत्सजातीयोपि तत्समानाधिकरणो व्याप्यवृत्तिर्योभाव स्तत्प्रतियोगित्वमेव व्याप्तिः। व्याप्यवृत्तित्वं तु हेतुतद्धेतुसामानाधिकरण्य ४१
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववत्वं तेन धूमसामान्याभावसमानाधिकरणस्य तत्तत्सजातीयस्य वह्निधूमोभ
यत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेपि धूमसाध्यकवन्ह्यादौ नातिव्याप्तिः। तादृशोभयाभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात्। ए
वं च प्रकृताभावे प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाव। एव साध्याभावपदार्थः। तेनाभा

वत्वात्प्रमेयत्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकस्य घटाद्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्याधिकरणे घटादौ वर्त्तमानस्य तत्सजातीयहेत्वभावस्य
निरूक्तव्याप्यवृत्तिताप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः। द्रव्यं द्रव्यत्वं सत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वाभावस्यापि निरूक्तसाध्याभाववत्तात्तदधि
करणे गुणादौ वर्त्तमानस्य तत्सजातीयाभावस्य निरूक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धावपि नातिव्याप्तिः। वाच्यं प्रमेयत्वादित्यादौ तु व्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्य समानाधिकरणस्याविरूद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयाभावस्य घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभा
वस्येव वा निरूक्तव्याप्यवृत्तितानुगामिनः प्रतियोगितामादाय लक्षणासंभव इति यथाश्रुतलक्षणे संभवतीति सूचनाय इति भावः।
व्यापकीभूतस्य सजातीयस्येत्यादिपरित्यागेन लघुलक्षणमाह। यद्वेति। तादृशेति। प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न
पि॰ प्रतियोगिताकाभावादित्यर्थः। अत्र येन संबंधेन साध्यव्यापकता तत्संबंधावच्छिन्नाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मैक्यत्संबंधेन
यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते इति पर्यवसितार्थः। तेन गगनं स्पंदत्वादित्यादौ गगनत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगग राम॰
नत्वजात्यादिभिः कालिकसंबंधेन स्पंदत्वादिहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वेपि नातिव्याप्तिः। न वा वाच्यत्वादिभिः प्रतियोगितावच्छेदकमादाय ५५
वकेवलान्वयिनि लक्षणासंभवे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाद्यघटितत्वेनासत्त्वानुपपत्तिः। न च धूमत्वेन धूमाभावस्येव वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तेरभाव

प:

त्वादृशपितान्यतायभावस्याय॰ पिंडामत्वलक्षणास्वरूपसंबंधेन भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वभेदत्वादि
भिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रतिव्यापकतावच्छेदा धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं। यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छि
न्नवच्छिन्नत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वोक्तिभिन्नत्वोभयाभावः तादृशप्रतियोगितायाएवावच्छेदकधर्मस्यलक्षणा
घटकत्वादितिसंक्षेपः॥ छ॥ ॥परेत्विति॥ साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वादिना। भावमादाय व्यभिचारापत्तिव्याप्तिरितोप
वंतत्वलक्षणं। तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमत्रदैशिकविशेषणतयैवग्राह्यं। तेन निर्धूमत्वादिसामान्याभावस्यापि कालिकसंबंधेनव
न्ह्यादिवृत्तित्वाद्याववत्वोपादानेपिनातिव्याप्तितावस्थ्यं। वह्निमान्धूमाद्धाच्चेत्यत्वादित्यादौत्वव्याप्तिः अधिकरणधर्मावच्छिन्न
साध्याभाववत्संयुक्तत्वत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकसमसंयुक्तत्वादिसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वात् छत्वपदमिति तदनुक्तावसंभव
स्तुनास्तिलाद्वात्म्यसंबंधेन सद्धेतावेवलक्षणगमनात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववन्नादात्म्यप्रतियोगिकस्य व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावस्येव वस्तुगत्या तादृशावृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वप्रातत्थाविधयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वादिति ध्येयं। प्र
तसंबंधेनहेतुतावृत्तिमद्भूतपदस्याप्यवृत्तिमत्तेनैव बोध्यमिति पाठः। तदभावस्येति तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः। जात्यादाविति। समव

प४ सै॰ नि४

सि.टी.मा. माथुर ४५

त्वघटितजातित्वोभयासंबंधांतरेणाप्येतद्वृत्तिमान्न तद्वृत्तित्वमुपदर्शितं न क्षतिः। न च व्याप्तिः हेतुताघटकसंबंधेन यो हेतुमान्न तद्वृत्तित्व
न तादृशाभावस्य यावदन्तर्गतत्वादिति भावः॥ अत्र वृत्तित्वं दैशिकविशेषणतया ग्राह्यं तेन वाच्यं द्रव्यत्वादिना यो व्यधि
करणधर्मावच्छिन्नत्वाद्यभाववत्समवेतत्वं वृत्तिमनिपतप्रतियोगिताकसमवेतत्वसामान्याभावस्य हेतुताघटकसंबंधेन वृ
त्तिमतिस्पंदे कालिकसंबंधेन वर्तमानस्य दैशिकविशेषणतया द्रव्यत्वादिहेतावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः। उत्पत्त्यादावपि कारणता भा
भाववतिवृत्तिरपि हेतुताघटकसंबंधेन वृत्तिः स्यादिति ध्येयम्। तेन तत्त्वसंबंधेन व्यपर्यन्यताभावस्यापि एवं वैशिष्ट्ये तापर्यन्त्या साध्याभाववत्ते
न तद्वृत्तिसंबंधसामान्येन यादृशः तदभावस्य तत्र द्रव्यत्वं वा समानकालीनद्रव्यत्वे। धूमे हेतावसत्त्वेपि वह्निमान्धूमादित्यादौ
नाव्याप्तिः। ननु साध्यप्रतियोगिताकाभावमात्रप्रवेशे धूमस्य तत्र दृश्याभाववद्वृत्तित्वाद्वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः। साध्यतावच्छे
दकधर्मावच्छिन्नाभावप्रवेशे तु गगनादेः साध्यत्वे दृश्यत्वादौ वह्नि व्याप्तिः तादृशसाध्याभावस्य केवलान्वयित्वात्। एवं द्रव्यं गुणा
गुणवान् प्रमेयत्वान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः। तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेरत आह। साध्याभाववद्वेति। एवं च वि राम
ति। प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तत्र साध्याभावशब्दार्थः। यथा श्रुते साध्याभाववत् ४५

प्रमेयत्वेनासंगत्यापत्तेः। अत्रापि येन संबंधेन साध्यव्यापकता तेन संबंधेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावो ग्राह्यः। तेन ज्ञानवानात्मत्वादित्यादौ
स्वरूपसंबंधेन साध्यव्यापकस्य प्रमेयत्वादेः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावाधिकरणसमवेतत्वाभावस्य घटत्वादिनिष्ठस्य आत्मत्वहेतौ
वसत्वेपि न क्षतिः। यत्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तादृशरूपावच्छिन्नाभाववान्नो विवक्षणीयः। ज्ञानवानात्मत्वादित्यादौ तु अव्याप्तिः। का
लिकसंबंधेन प्रमेयत्वाभावस्य साध्यताघटकसमवायसंबंधेन प्रमेयत्वाभावस्य साध्यताघटकसमवायसंबंधेनावच्छिन्नत्वात्ः
५क इत्थं चेद्व्याप्तेनापि तेनैव संबंधेन ग्राह्यत्वात् न विषयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानाभावस्य साध्यव्यापकताघटकसमवायसंबंधेनाभाववत्त्विह
तावृत्तिमानत्वेपि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरिति तत्तुच्छं। इत्थं नियामकसंबंधेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या
महेतावव्याप्तेः। धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव संयोगसंबंधावच्छिन्नाभावस्य
व्याप्यवृत्तित्वाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य वृत्तिमत्त्वात्। प्रमेयवान्द्रव्यत्वादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायामव्याप्ते
श्च। साध्यताघटकतादात्म्यसंबंधेन प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकताघटकतया तत्संबंधेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरिति दि
क्। वह्निमान्धूमाद्धूमादित्यादावव्याप्तिः। वह्निसंयोगाभावस्यापि साध्यव्यापकतया तदभावात्मकवह्नि [redacted]। वह्निमान्धू

ति
महद्दीका
८ भावस्यापि

शि॰दी॰जा॰ संयोगावच्छिन्नत्वसामान्याभावस्यैव घटादिनिष्ठस्य हेतावभावात् तेनाव्याप्यवृत्तित्वेनाभावो विशेषितः । वस्तुतस्तन्निरुक्तसाध्याभा
४६ वाधिकरणत्वमेव रूपं वैशेषिकविशेषणं तथा प्रवेश्यं । अन्यथा द्रव्यं गुणादिस्पर्शादि द्रव्यत्वाभावस्य कालिकसंबंधेनाधिक
५ रणे गुणस्य वृत्तेः द्रव्यत्वाभावस्य समवेतत्वसामान्याभावस्य ज्ञानादिनिष्ठस्य हेतावसत्वाद् व्याप्त्यापत्तेः । तथा च वह्निसंयो
गात्मकसाध्याभावस्य तादृशसंबंधेनाधिकरणाप्रसिद्ध्या तमादायाव्याप्तिवारणार्थं निव्याप्यवृत्तिपदं । परं तु रूपवान् पृथि
वीत्वादित्यादौ रूपत्वादिनानित्यसमवेतताभावस्य तादृशधर्मावच्छिन्नाभाववत्तया तत्समवेतत्वाभावस्य निरूपादिनिष्ठस्य हे
तावसत्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिपदं । न च तस्याव्याप्यवृत्तित्वादुक्तदोषतादवस्थ्यं । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वा
वच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशा
भावस्योक्तत्वात् । रूपत्वादिनानित्यसमवेताभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नस्य स्वावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नवद्वृत्तित्वा द्द
देव व्युदासः । एतेन संयोगाभाववत्वादेः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकता राम॰
नवच्छेदकत्वेपि न व्याप्यवृत्तिपदवैयर्थ्यमिति ध्येयं मिश्रलक्षणादावत्रापि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्याप्यवृत्तिधर्मानव ४६

नतु वह्निमान् धूमादित्यादौ कालोकाद्यवृत्तित्वादिना । जोकावृत्तिसामान्याभावोऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावोपावदंतर्गतः
संयोगादिसंबंधावच्छिन्नवह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्यालोकावृत्तिमध्ये निवेशादेव निधनत्वावच्छिन्नवृक्षाभावाधिकरणीभूत महा
नसवृत्तित्वादेर्महानसवृत्तित्वत्वादिना योसंकोचः सोपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावोपावदंतर्गतत्वयोर्धूमादेः महानसादेः सभवेदसत अ
तद्वद्वृत्तित्वाभावोपीति ॥१

र्न १

छि[illegible]प्रतियोगिताकत्वप्रवेशेऽप्यालोकाद्यवृत्तित्वात्तादृशावच्छिन्नाभावव[redacted]स्येऽभावसत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतोऽन्य
थाव्याचष्टे। स्वव्यापकेति। स्वंप्रतियोगिता। तद्व्यापकीभूतं यत्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वं तद्व्यापकप्रतियोगिताकाभा
साधारण३ ववृत्त्यर्थः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्व तु व्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव
वृत्तिमद्वृत्तित्वाव्यभिचारिण्यपि व्याप्तिरनुक्तं तत्रादिति। तथा च निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव स्वव्यापकत्वे तत्साध्याभाववद्वृत्ति
त्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वया तस्य वह्न्यभावसत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। स्वनिष्ठवृत्तित्वत्वेन रूपेण वृत्तित्वस्य सामान्या
पद भावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य हेतुत्वेन तदवृत्तेः स्वभिन्नसत्वाद्धेतुमात्रेऽसं
भवापत्तेः केनोक्तं तदन्तरमाहतत्तदिति। समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावदभावस्यैव व्यभिचारिण्यतिप्रसंजक
त्व८ त्वात्तदतिरिक्तेति। अत्रापि निर्धूमवृत्तित्वस्यापि सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसा तथा... ८
ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन[illegible]जातित्वान्यतराभावमादाय द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृ
त्तित्वभिन्नावृत्तित्वेनापि प्रतियोगितावच्छेदकीयत्वात्। अतएव तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावादस्फोटोवाच्यं
साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन धर्मिणा यो गानतदि त्युक्तं न चैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्व्यसाध्याभाववद्वृत्तित्वहेन घटत्व त्तित्व २

यत्वादित्यादावव्याप्तिः। साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नं यद्धेतुताघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तिप्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगि
ताकस्य वृत्तिमद्भेदस्याभावस्याप्रसिद्धेरतो निषेधद्वयगर्भता तेन घटत्वादिनिष्ठतादृशवृत्तित्वाभावमादायैव लक्षणसंगतिः। केचित्तु। यद्य
पि तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नयावंतोऽभावा द्रूपेव लाघवाद्धेतुमनुचितं। तथापि वाच्यत्वं प्रमेयत्वादित्यादौ तादात्म्यसंबंधेनो
जगत एव साध्याभाववत्तादात्म्यस्य नानात्वात्तादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतो निषेधद्वयगर्भता। इत्थं च विशि
ष्टघटत्वपटत्वाभ्यामेव तादृशवृत्तित्वाभावः सुलभ इत्याहुः। यत्तु वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य गुरोरवच्छेद्यत्वेनाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगिता
नवच्छेदकतया केवलान्वयिन्यव्याप्तिरभिधानात् तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावानोक्ताद् इति तन्तुच्छं। गुरुधर्मस्य प्रतियोगि
तावच्छेदकत्वमाहत्यैव लक्षणाकरणात्। अन्यथैतत्कल्पेऽवृत्तिमद्वृत्तिपदवैयर्थ्यापत्तेः। वृत्तित्वत्वमात्रस्यैव तत्साध्याभा
ववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मस्यैवानवच्छिन्नाभावमादायाव्याप्त्यसंभवात्। किंच गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे तद्वृ
भिन्नं द्रव्यत्वादित्यादावृत्तिव्याप्तिः स्यात्तत्र वृत्तित्वापेक्षया गुरुत्वेन तद्भेदाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः। एवं
स्नेहवदन्यद्रव्यत्वादित्यादौ स्नेहवदन्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वादेः जलवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यातिव्याप्तिर्

+ तद्वृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतयातदवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् +२

न२

वं

हृ१

ष्टव्येति दिक्॥ यस्य कस्यचित्साध्यसामानाधिकरण्यमव्याप्यवृत्तिकमत्रन्नैलैतियोगितासमानाधिकरणत्वनिवेशापेक्षया लाघवमनुसृत्या
ह। वृत्तित्वघटितेनावेति। साध्याभाववद्वृत्तित्वघटितेनावेति[illegible]पाठे साध्याभाववद्वृत्त्यदंसंपातस्यानं। यद्यपि द्वित्ववृत्तिधर्मानवच्छि
न्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वादिसामान्याभावस्य घटाघन्यत्वाभूवस्य च हेतावसत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादौ सर्वत्रासंभवः। तादृशध
र्मानवच्छिन्नवृत्तित्वानिष्ठप्रतियोगिताकाभावविवक्षणेपि घटभेदत्वेन घटभेदनिर्वह्निवृत्तित्वान्यतराभावस्य तादृशस्य हेतावसत्वा
त् तथापि पूर्ववद्दत्तापिकल्पे हेतुताघटकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तित्वेनापि प्रतियोगित्वं विशेषणीयमित्यदोषः। स्वन्यूनव
त्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्तादृशवृत्तित्वव्यातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं विवक्षितमित्यपि कश्चित्। वृत्ति ९६
त्ववृत्तिनाधर्मेणावेतिपाठे तु समवायाद्यभावमादाया[illegible]संभवभयादेव धर्मेणावेति[illegible]कल्पान्तरोपन्यासः। तथा च धूमत्वत्वघटभेदत्वादेस्ता
दृशवृत्तित्वव्यतिरिक्तधर्मत्वादेव तदवच्छिन्नसामान्याभावमादाय धूमासंभवः। धाच्चाग्निभ्यादित्यादौ तु तादात्म्येन हेतोर्विरूपत्व घटत्वपट
त्वाभ्यामवृत्तिगगनादिनावा [redacted]
वृत्तित्वाभावमादाय लक्षणासमन्वय इति ध्येयं। स्वव्यापकतन्नेत्तासाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्याप्तिमाह। आलोकाव्यक्तित्वेनेति॥ नि

स्य१ धे१

शि.दी.जा.
५८

र्वन्हिहेतुत्वसमेति प्रतियोगितापात्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकत्वप्रदर्शनार्थं। नचस्य व्यापकवृत्तित्वलक्षणे तत्कृतत्वप्यालीकावृत्ति
त्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वारणासंभवात्प्रतियोगितायाव्यापकत्वादिति तत्साध्याभाववत्त्वविशेषणाव्यर्थमितिवाच्यं। आलोकावृत्तित्व
त्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं तस्यावश्यकत्वात्। स्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगित्वं तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वाश्र त्व
यनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगिताकत्वरूपपर्यवसितार्थे तन्नसाध्याभाववत्त्वःसहृदेवनिविष्टतयाव्यर्थविशेषणानवकाशात् इति भावः। त
तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिकत्वस्य फलमाह। पक्षेत्यादिना। घटत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात्तद
वच्छिन्नवन्ह्याद्यभावस्थलक्षणाघटकत्वात्तदनुकूलमिधनत्वेति। इंधनत्वावच्छिन्नसामान्याभावस्य महानसादावसत्त्वात्तमादायप्र
तिविरहादाह। वन्ह्यभावेति। तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिके तस्यानुक्तौ असंभव एव स्यात् ननु वन्हिमान्धूमादित्यादाव
व्याप्तिमात्रे प्रमेयमात्रस्य हेतुतायामपि तत्तन्मेयनिष्ठवृत्तित्वाभावस्य प्रमेयान्तरवृत्तेः तत्तन्मेये विरहादिस्सेवमावेदयितुं सर्वसाध्या साधन८
रूपेणाह। स्वनिष्ठेति। स्वनिष्ठेति। स्वनिष्ठंयत्साध्याभाववद्वृत्तित्वं तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः। अत्र घटत्वादौ साध्यस्वाप्यविरोधिगात रघु.
याघटाभत्वादिहेतावतिव्याप्तिः। साधनेऽप्येवं हेतुताघटकसंबंधेन वृत्तिमत्त्वपात्तन्निष्ठयावदभावस्य हेतौ सत्त्वात्। नचैतस्यविरहत्व ५८

स्यैव१

तात्मा घटसमानाधिकरणात्वेन हेतुविशेषणादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यं। तथापि द्रव्यत्वादौ साध्ये स्वविषयसंबंधाप्यादिना सत्वादिहेतोरव्या
प्तिव्याप्तिः तादात्म्यसंबंधेन हेतोरेव वृत्तिमत्त्वात् तन्निष्ठस्य यावदभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च हेतौ सत्त्वात्। एवं महाकाला
न्यो घटादित्यत्र कालिकसंबंधेन हेतावतिव्याप्तिः। तत्र हेतुताघटककालिकसंबंधेन महाकालवृत्तित्वेन संबंधेन तद्वृत्तित्वा
संभवात्। सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात्। अन्यथा घटादिहेतावपि रविडकालत्वावच्छेदेन महाकालवृत्तित्वाभावसत्वादु
क्तातिव्याप्तिस्तादवस्थ्यात्। एवं द्रव्यत्वादेः साध्यतायां महावृत्तित्वगगनादिहेतावतिव्याप्तिः। विशिष्टसत्तायामव्याप्तिश्च। द्रव्यान्यत्वस्मिन्नु
णादौ विशिष्टसत्तायां वृत्तित्वादित्यवदंति। यद्वा वृत्तिमद्वृत्तियोग्यावेन साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तु एव स्वावच्छिन्नाधिकरणता न
सामान्यधर्मवत्त्वमिति विवक्ष्यते तदानैतेषामेकोऽपि दोषप्रसरमादधाति। वृत्तिमद्भिन्नपदस्यादौ सर्वत्रैव दैशिकविशेषणतासंबंधेन वृ
त्तेर्निवेशनीयत्वात्। अन्यथा अधिकरणत्वमात्रस्यैव संयोगादिसंबंधेन वर्तमानत्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगादिति ध्ये
यम्। एवमेवेति साद्धिना। साध्याभाववद्वृत्ताधिकरणावृत्तित्वस्य घटत्वादिना अभावमादाय व्यभिचारिण्यपि तिव्याप्तिरतो यावत्तदुक्तं। तथा
च ताद्रूप्यवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव हेतावसत्वान्नातिव्याप्तिः। न च तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वोक्तावपि ताद्रूप्याभावव्यूढासः

अत्र२ तत्र१

वह२

सि॰दी॰जा॰ संभवतीति वाच्यं। तथापि तादृशावृत्तित्वेन घटादेरभावत्वमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यात्। तादृशावृत्तित्वस्य गुरुत्वेनावच्छिन्नाभावाप्रसि
५९ द्धेश्च। अतएव तादृशवृत्तित्वसामान्याभावमपि न विवक्षितं। केवलान्वयिन्यव्याप्तेश्च। वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणावृत्तित्वसामान्या
भावस्य ज्ञेयत्वादिहेतावभावादिति भावः। इत्थमपि वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणावृत्तित्वसामान्याभावस्यैव यावदंतर्गतस्य ज्ञेयत्वा
दिहेतावसत्वादिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिरतो वृत्तिमदंतपदं कृतं। तथाचैतस्य वृत्तिमदवृत्तित्वेनैव निरूपावदंतर्ग न४
तत्वं किंतु घटत्वादिमतावृत्तित्वाभावस्यैव सत्वज्ञेयत्वादिहेतावेव तत्र एवं विनिगमना व्याप्तिः। अत्र वृत्तिमत्वादिकं पूर्ववल्लक्षणादिग्रा
न६ वसेयं। तेन प्रागुक्तदोषः। ननु प्रलयभिन्नगोत्वादिमत्वे कालिकसंबंधेन हितावतिव्याप्तिः। महाकालस्य कालिकसंबंधेन प्रलया
भावत्वाभावकूटवत्वेन न तत्र याहेतुना घटकसंबंधेन वृत्तिस्तस्याः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च वृत्तिमद्वृत्तित्वान्न चैदेशिकविशे
षणतया साध्याभावकूटवत्वं विवक्षितं। अत एव तादृशकूटाधिकरणप्रलयवृत्तित्वसामान्याभावस्याधुनिकघटादिवृत्तेर्गोत्वा
दिहेतावसत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं। घटत्वाभाववान् पटत्वाद्याधुनिकघटादिवृत्तेर्गोत्वादिहेतावसत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं रास॰
वात्क्विप्याद्यभावसाध्यकेः व्याप्तिः साध्याभावकूटान्तर्गतस्य घटत्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतया अधिकरणाप्रसिद्धेः विशेष ५९

संगा१ इतिव्याप्तिः

णतयावृत्तिमत्तामेव साध्याभावानंशप्रवेशे तु घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव देशि गद १
कविशेषणतयावृत्तिमत्त्वपा... कालिकाद्यधिकरणवृत्तित्वाभावस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्। एवं कालिकसंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकगगनत्वाद्यभावस्याभावे साध्ये ज्ञानादिहेतावव्याप्तिः। गगनत्वाभावघटितकूटस्य दैशिकविशेषणतयावच्छि
काराणतवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति शब्दादौ प्रसिद्धस्य ज्ञानादिहेतावभावादिति चेन्न। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियो
गितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वबुद्धेः संसर्गविधया प्रतिबंधकतावच्छेदकोपयुक्तसंबंधस्तेन वृत्तिमतः साध्याभावकूटस्यालीकत्वात् सं ता स्यादृशसंबंधेनैवाधिकर णवृत्ते ५
योगाभाववान् गुणत्वादित्यादौ च संयोगादिरूपसाध्याभावेन तादृशसंबंधेन वृत्तिमान् निरवच्छिन्नसमवायसंबंधेनैव संयोग
रिति निश्चयस्य तदभावधीविरोधित्वात्तेन तत्राव्याप्तिः। केवलान्वयिनि च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धिः प्रमा
त्मकैव सुलभा। सत्यं हि। घटत्वेन वाच्यत्ववन्नास्तीति बुद्धौ जातत्वपि घटत्वेन वाच्यत्वमस्तीति ज्ञानानुदयात् घटत्वाद्यभाववत्तावुद्धिम
तिसमवायादिना घटत्वादिमत्त्वनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वादेव उक्तव्याप्तावेतदुदासः। तादृशवृत्तित्वं च व्यापकप्रतियोगिताकत्वेन
विशेषणसमुदायपदं सार्थकं भवतीत्यतः प्रागेव वृत्तित्वाभावं स्वाचष्टे। तादृशेति। स्वेति। स्वंप्रतियोगिता। तद्व्यापकं यत्साध्याभावकूटे

शि·दी·व्या·
५०

यिकरणावृत्तित्वं तादृशप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः। प्रयोजनं चेति। वह्निमान् धूमादित्यत्रालोकाद्यन्तसामान्याभावस्य साध्याभावकूटाधिकर
णावृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वादतः स्वव्यापकेति। तथा चालोकावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा व्याप्ति २
वप्रतियोगित्वस्य व्यापके न निर्वह्निवृत्तित्वं धूमत्वादौ व्यभिचारादित्यपरमभावो नलत्वरूपाघटकेति रिक्ता व्याप्तिः। प्रतियोगितापां
तादृशावृत्तित्वव्यापकत्वानुक्ताविदं नाचोद्यं त्वादित्यादावव्याप्तिः। प्रतियोगितावच्छेदकसाध्याभावकूटवदवृत्तितावच्छेदकस्य घटवृत्तित्वसा व्याप ४
मान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वात्तदुपादाने च तादृशाभावप्रतियोगित्वं नवाच्यत्वाभावकूटाधिकरणावृत्तित्वव्यापके
घटवृत्तित्वे व्यभिचारादिस्यस्य लक्षणाघटकत्वान्न व्याप्तिरिति भावः। अत्र च प्रतियोगितास्वरूपनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नायास्तयाने
नेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटवृत्तित्वेन रूपेण गावृत्तित्वसामान्याभाव[redacted]स्य घटान्यत्वादिरूपे हेतावसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः। सार्वभौ
ममते चैकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वं। तेन घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभयाभावमादाय नाव्याप्तिः। न त्र प्रतियोगितापाः तादृशावृत्तित्वव्या
व्यापकत्वादिति ध्येयं। स्वव्यापकत्वदलस्य पुर्वलक्षणोक्तैव व्यावृत्तिः। तादृशावृत्तित्वव्यापकत्वदलस्य प्रागिव वह्निमान् धूमादित्या पर्म
दावव्याप्तिः। अत्र महानसादेः साध्याभावकूटानधिकरणत्वात् किंतु केवलान्वयिस्थले एवेत्याशयेनाह। प्राचीनमिति न च स्वव्यापके ५०

पि३ उ॥१

न चैवं गगनाभाववान् व्याप्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः गगनस्यापि साध्याभावतया तदधिकरणाप्रसिद्धेरिति वाच्यं। एतन्मते नापि साध्याभावस्य विशेषणीयत्वात् नव्यमते गगनस्य स्वाभावविरहत्वे मानाभावाच्चेति भावः ७

स्वाघपेस्वालाघवात्साध्याभाववद्वृत्त्यधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यैव पर्यवसन्नो निवेशेऽपि तादृशवृत्तित्वत्वेन घटादेरभावमादाय केवला
न्वयिनि लक्षणासंभवादिति वाच्यं। वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यत्वादिरूपाये सर्वत्रासंभवापत्तेः निर्वह्निवृत्तित्ववैशिष्ट्यत्वापेक्षया गुरु
त्वेन वह्न्यभाववद्वृत्त्यधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्त्यधिकरणवृत्तित्वत्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्र
सिद्धेरिति भावः। ननु वह्निमद्वृत्तित्वैयोयावंतः साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावास्तद्वत्वमेवोच्यतां कृतं वृत्त्यपद
प्रवेशेनेत्यत आह। साध्याभावेति। साध्यप्रतियोगिताकाभावे[illegible]त्यर्थः। व्यधिकरणेति। साध्यप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वसा
मान्याभावस्य वृत्तिमात्रनिष्ठत्वादिति भावः। अमदृति। तथा च धूमाभाववद्वृत्त्यधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य निर्धूमवृ
त्तित्वसामान्याभावस्यैव वह्न्यादिहितावस्त्वान्नव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। अत्र साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगि
ताकत्वत्रसमुदायपदस्य फलं ग्रंथे वृत्तिवोक्तं। प्रतियोगिव्यापकं साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वमित्यत्र समुदायपदस्य फलं
तु नालोकादृत्तेरभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणं। तादृशाभावस्य स्वव्यापकवृत्तितावकेत्युक्तावपि वारणसंभवात् धूमवता
दावपि तदभावप्रतियोगिनासत्वात्। परं तु आलोकावृत्तित्वस्याभावमादायाव्याप्तिवारणमेव न स्फलमिति प्राचः। तत्तुच्छं। स्वाश्रयनिष्ठोस्य सा

वृत्ति

सि॰टी॰जा॰
५१

भावाप्रतियोगिनः साध्याभाववद्वृत्ताधिकरणवृत्तित्वस्याप्येवर्त्तमानस्यात्यंताभावस्याप्रतियोगिप्रतियोगिताकात्यंताभावत्वेनैव तादृश
वृत्तित्वाभावानां निवेशात्। अत्र च समुदेव समुदायपदस्यांतर्भावेनोभयथा तन्निवेशे फलानुसंधानस्य वापसद्धानस्यानुधावनसमा
नत्वात्। अन्यथा साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभाववद्वृत्ता
धिकरणवृत्तित्वकत्वाभावादेव प्युदासात्तमादाय प्रव्यभिचारित्वापत्तिप्रसंगवारणार्थं ग्रंथकृता समुदायपदोपन्यासाभावोचिस्यापत्रेशिति
ध्येयं। धूमइति नातिव्याप्तिरित्यपे[illegible]न्वयः। एवमग्रेपि। ननु संबंधविशेषाविवक्षायां प्रलयोत्पन्नकर्मनित्यरूपादिकमेव वह्न्यभाववद्वृ तद्धर्मस ५
त्ताधिकरणं वाच्यं। विभुमूर्त्तजन्यानां परस्परयोगं कालिकसंयोगइत्कृत विशेषणतामिर्वह्निमत्त्वेन प्रसिद्धेः साध्याभाववद्वृत्तित्वविरहात्। वन्ह्य
समानकालीनस्य धूमा[illegible]संयोगि[illegible]द्रव्यस्याप्रसत्वात्। तथा चात्र साध्याभाववद्वृत्तित्वतिहेतुतावच्छेदकसंयोगसंबंधेन हृत्यप्रसिद्धेव धूमे
नातिव्याप्तिः समवायेन धूमस्य हेतुत्वे च विरुद्धत्वादेव नव्युदाससंभवात् अत आह। संयोगेनैवेति। तथा च वन्हेः साध्यत्वे तथा चात्र राम॰
वन्ह्यभाववद्वृत्ताधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं हेतुताघटकसमवायसंबंधेन तद्वृत्तित्वस्य रूपत्वादेः प्रसिद्ध्याभावेऽपि तत्र एव वन्ह्यव
यवत्वे इत्यतिव्याप्तिः स्यादिति साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्याभावस्य प्रवेशेन स्यादिति भावः। ननु समवायेन वन्ह्यभावस्य वन्ह्य ५१

तत्र २

१ एवक्ष्यमाणेनै साध्या भावानां १

वपवत्वासमानाधिकरणत्वात् हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणेनैव नतादृशाभावमंतर्भाव्य लक्षणे हेतौ चातिव्याप्तिरतो हेत्वंतरस्या
ह। पर्वतेति। अत्र पर्वते समवायेन वन्ह्यभावस्य संयोगेन वन्ह्यभावस्य च वन्ह्यवयवे हेतुसमानाधिकरणत्वात् तदुभयघटितसाध्याभावकू
टाधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्समवेतत्वाद्यभावस्य तादृशसंयोगिहेतोरसत्वादिति व्याप्तिः। यत्तु संयोगेन वन्हेः साध्यत्वे वन्ह्यवयव
त्वस्य विरुद्धत्वाद्धेतोः साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणादेव नद्वारपि तु शाक्यमित्यत आह पर्वतेत्यादि। हेत्वंतरमिति न तु [illegible]। वन्ह्यवयवे
पि संयोगेन वन्ह्यंतरस्य वस्त्वाविरोधविरहात्। तादात्म्येन साध्यत्वानुरोधेन साध्यसंबंधितामात्रस्यैव सामानाधिकरण्यप्रवेशयत्वा
दितिभावः। संबंधस्य चेति। पर्वतस्य संयोगावच्छिन्नवन्ह्यभावानधिकरणत्वात्। वन्ह्यवयवस्य च समवायावच्छिन्नवन्ह्यभावान
धिकरणत्वादितिभावः। नातिव्याप्तिरिति प्रागुक्तरीत्या संयोगसाध्याभावकूटाधिकरणे नित्यरूपादौ हेतुतावच्छेदकसंयोगसंबंधेन हेतुस्य प्रसि तेन८
ध्या वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरपि द्रष्टव्यं। अत्र च हेत्वनियामकसंबंधस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमत एव वदद्मुक्तो धनि चेत्रत्वादि
त्यादौ स्वामित्वादिसंबंधेन साध्यतायां न व्याप्तिः। साध्यतावच्छेदक[illegible]संबंधातिरिक्तसामाना
धिकरणासंबंधावच्छिन्नसाध्याभावो ग्राह्य इति तु न युक्तं द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव नादरणे तेनातिप्रसं

नै१ धनी१

गात। ननु साध्याभावो यत्साध्यतावच्छेदकरूपेण विवक्षितः। तदा प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः। प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेः।
न च साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावो वाच्यः। तथा च स्वरूपसिद्धगगनादिना प्रमेया
दिरभाव एव तत्र साध्याभावः सुवच इति वाच्यं। घ्राणग्राह्यगुणवान् पृथिवीत्वादित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगात् तत्र तादृशगुणत्वस्य ग्राह्यगंध
त्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशसाध्याभावत्वात् तत्राह। [illegible]पीति। स्वं प्रतियो
गिता प्रतियोगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदकत्वेऽस्य फलमाह। पृथिवीत्वाभावादौ तत्र हि पक्षो घटादिः। तथा च घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभा
वो घटितसाध्याभाववदधिकरणाप्रसिद्ध्या पृथिवीत्वाभाववान् जलत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः। घटवृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता
याः पृथ्वीत्वादावपि सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्य तद्व्यापकतया तादृशाभावानां लक्षणाघटकत्वात्। प्रतियोगिताभेदेऽप्येकधर्मावच्छिन्नप्रति
+पटावृत्तित्वावच्छिन्नाभाव+योगितायाः एकत्वादिति भावः। सद्धेताविति ना व्याप्तिरित्यन्वयः। वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकसंयो
गसंबंधेन विपरीतीभूतं तज्जलाघटवृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्य गुणादौ द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यत्रैव विपरीतीभूतरूपरसादिप्रत्येकासमवेतसामान्या
भावकूटस्य जात्यादावधिकरणतासत्त्वात्तदप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिरुक्तस्थलेऽविरहात्तदुभयं नोदाहृतं। ननु पावतीमेकाधिकरणं यावत्स

मुद्रायस्यविवक्षायांनोक्ताव्याप्तिरत आह। पृथिवीत्वादाविति। साधनसमानाधिकरणत्वेनसाध्याभावस्यविशेषणीयत्वेनजातित्वाद्यवच्छिन्ना
भावमादायनातिव्याप्तिः संभवद्द्रव्यादिपदमुपात्तं। तथा च जलत्वासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्यतेजो समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य च सा
धनसमानाधिकरणत्वाननुभयघटितसाध्याभावकूटाधिकरणेजात्यादौप्रकृतहेतोः सत्त्वादतिव्याप्तिरितिभावः। द्रव्यत्वस ये
समवायेनेहतुत्वेतादृशसाध्याभावकूटवतिजात्यादौहेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसंबंधेनवृत्त्यप्रसिद्धेर्नातिव्याप्तिः। स्यादेतत्
क्तेः। द्रव्यत्वप्रकारकेति। सामान्यादौ च स्वरूपसंबंधेनवृत्तिर्वाच्यत्वादावेवसुलभाप्रमाविशेष्यत्वादाविति। नातिव्याप्तिरित्यन्व
यः। तादृशप्रतीतिविषयत्वं भ्रममादायजात्यादावपीत्यत आह प्रमेति। प्रतियोगितायां व्यापकत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनैवग्रा
ह्यं। तेननित्यज्ञानवत्तादात्म्येनसाध्यतायामीश्वरत्वादिहेतौघटान्यभेदस्यपटान्यभेदस्य च द्वयोर्विषयतासंबंधेनप्रतियोगिताव्या
व्यो॰ पकीभूतनित्यज्ञानेकाधिकरण्याप्रसिद्धावपिनाव्याप्तिः। न वा तादृशएवसाध्येद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यत्रपृथिव्यादौ
[redacted]साधनसमानाधिकरणास्पर्शवद्व्यादिनवद्रव्याणांप्रत्येकंभिन्नद्रव्यभेदकूटस्याधिकरणेगुणादौहेतोरसत्त्वेप्यतिव्याप्तिः। न चैवंव
न्हिधूमोभयवान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः प्रतियोगितामात्रस्यैवप्रत्येकपर्यवसितत्वेनतांप्रतियोगितांसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेन

अत्र ५ प्रति ५

शि॰टी॰जा॰ कस्याप्यव्यापकत्वानिरुक्तसाध्याभावाप्रसिद्धेरितिवाच्यं। एकविशिष्टापरत्वानतिरिक्तत्वप्रमेयत्वस्य सार्वभौमप्रतियोगिभिन्नसंबंधेन सा
५३ ध्यतावच्छेदकत्वादितिभावः। साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकेत्यस्य फलमाह। नापीति। घटत्वाभावत्वेन साध्यत्वे साध्याभावकू
टवत्वं घटस्यैव सुलभमतउक्तमभावत्वादिनेति। आदिना प्रमेयत्वादेरुपग्रहः। तथा चाभाववान् प्रमेयवान्वा इत्यादौ साध्यसाध ६३
नसमानाधिकरणस्य तत्कूटप्रतियोगित्वाभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादतउक्तं साध्यतावच्छेदकव्यापकेति। साध्यता
वच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावात्वत्कूटान्यत्वाभाववान्नीलरूपघटकत्वादितिभावः। अत्रस्वत्वन्तरनर्हनिधर्मेनवच्छिन्ना
म६ याएवप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यंवाच्यंतेनघटत्वाभाववत्त्वेनाभावाभावपटत्वाभावत्वेनाभावाभावप्रमेयसामा
न्याभावयोरेकाधिकरणा।प्रसिद्धावपिनोक्ताव्याप्तिस्तादवस्थ्यं घटत्वाभावत्वादेः प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगितान्यूनवृत्तित्वे
नतादृशप्रतियोगिताकाभाववान्नीलरूपघटकत्वात्। एवंसाध्यसामानाधिकरणपर्यपि हेतोवक्तव्यंतेनसंयोगत्वतसमवेतत्व
तत्समनियतप्रतियोगिताकस्यव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैववृत्तिमद्वृत्तित्वात्तादृशस्य च याकत्वएवहेतौसत्वेपिजात्यभाववत्त्वा रामः
न्नरूपत्वादित्यादिविरुद्धहेतौनातिव्याप्तिरितिध्येयं। यद्यपिघटवृत्तित्वविशिष्टत्वा [illegible] व्याप्तिः। नचघटादित्वस्तित्व [illegible] ५३

वाध्यभावस्य घटान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्य च द्वयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या वाच्यज्ञेयत्वादिसाध्यकाव्याप्तिः न च घटादिवृत्तित्व
विशिष्टवाच्यत्वत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदपेक्षया लघोर्घटादिवृत्तित्वविशिष्टस्यैव तथात्वात्। तादृशविशिष्टत्वावच्छिन्नाभा
व वानां साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेव वस्तुत्वासिद्धेः घटवृत्तित्वविशिष्टवस्तुमात्रस्यैव तत्प्रतियोगितासत्वादिति वा
च्यं। वाच्यत्वनिष्ठाधेयताविशेषेण घटावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशसंबंधेन घटान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च द्व
योस्तथाप्येकाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यात्। न चाधेयताविशेषेण घटादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावस्तस्य
त्वयाप्येवं रूपवाच्यत्वात्। अन्यथा घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्ववान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः। गुरुतरतादृशवाच्यत्वत्वावच्छि
न्नाभावस्याप्रसिद्ध्या घटवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य च साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावेन व्यधिकरणधर्मा ५७
वच्छिन्नस्यैव घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वा[illegible]त्। तथापि पृथग्गणमिदं स्फुटतयोपपादयति। द्रव्यत्वपृथिवीत्वेति। ननु
सार्वभौमानां मते विरुद्धयोरसंभवत्वस्यातिरिक्तत्वेऽपि समानाधिकरणयोरेकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वं तथा च पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयत्वमपि
पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वमेव साध्यतावच्छेदकीभूतेऽपर्याप्तिमिति तत्समनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तदुभयान्यतरत्वाव

त्रि·टी·ज्ञा·
५४

४ द्रव्यान्या

६८

छिन्नाभावसाध्यकानुमाने नातिव्याप्तिः। तत्प्रतियोगितायाः पृथिवीत्वेपि सत्त्वेन निरुक्तसाध्यतावच्छेदकस्य तद्व्यापकत्वादित्यत आह। अपि चेति।
उद्देश्यविधेयभावस्थले समानलिंगकत्वस्यातंत्रत्वात् पृथिव्यामन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यताभ्रमं निराकर्तुं पक्षमुल्लिखति। द्र
व्यमिति। पृथिवीति। पृथिव्यन्यत्वे सति द्रव्यान्यासमवेतसकलद्रव्यसमवेतवदित्यर्थः। न च सकलद्रव्यवृत्तित्वं न भवति द्रव्यत्वस्य सा
ध्यत्वे समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावात्। गुरुतरसकलद्रव्यवृत्तित्वघटित
द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य चाप्रसिद्धत्वात् द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावसाध्यकानुमाने अव्याप्तेरसंगत्यापत्तिरिति वाच्यं। द्रव्यत्वत्वादिप्र
त्रद्रव्यत्वपदेन द्रव्यमित्याकारकबुद्धिप्रकारत्वस्यैवाभिमतत्वात्। तस्य च द्रव्यान्यासमवेतत्वमपेक्ष्य लघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदक पि॰
त्वासंभवादिति भावः। द्रव्यत्वत्वादीत्यत्रादिना पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य पृथिवीभिन्नद्रव्यत्वत्वस्य द्वयोरवच्छेदकपरिग्रहः। च॰
ननु साध्यतावच्छेदकान्यसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थो वाच्यः। तथा च विशिष्टद्रव्यत्वस्य
साध्यत्वे द्रव्यत्वसामान्याभावस्यातथात्वान्नातिप्रसंगः। गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमात् तादृशसाध्यतायामपि नाति राम॰
व्याप्तिरत आह। किंचेति। ननु विशिष्टातिरिक्तत्वमते द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वा ५४

व्यक्ति ५ वृत्तित्व वि ४ र्थे २

धी

भावादित्वनमात्रापन्नातिव्याप्तिरत आह किंचेति तु प्रांचस्तु हेतौ वायुत्वादौ अप्रसिद्धेरिति। कालस्य सकलरूपवत्त्वेपि साध्यवत्त्वाविरोधिताघटकसं
बंधेन समवायेन तदनधिकरणत्वादिति भावः। शंकते। यावत्त्वमिति। तथा च यावदधिकरणावच्छिन्नाभावे ऐकाधिकरण्यापन्नस्य तत्तद्रूपस्या
धिकरणोरनतिप्रसिद्धेव नाव्याप्तिरिति भावः। विवक्षितेपील्पयोग्नातादृशविवक्षायामपिव रणातिव्याप्तिरसूचिता। ननु यावत्तां भिन्नस्या ष्यमा ३
सा नाधिकरणं तावत्तां समुदायो विवक्षितः किंवा यावत्तां साध्याभाववां तरेण सामानाधिकरण्यं तावत्तां समुदायः। अभिप्रेतः। प्रथमे इदमि
त्यादित्रित्वे इमितिप्रत्येकं विशेषणानां तु पदसंनिर्देशः। तथा सति घटत्वद्रव्यापुद्धिलकुत्स्यतद्वायुद्धित्वादिनामेवतद्रूपोमिथः सामानाधिक
रणापन्नसाध्याभाववानामधिकरणेन द्वायोर्वृत्तित्वादेव वायुत्वादिहेतावतिव्याप्तिः। अनुपपत्तेः। एतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभा
वस्य साध्यत्वे वायुत्वादिसद्धेतुत्वात्। समवेतत्वापेक्षयागुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्यचाप्रसि द्धसाध्यत्वायोगात्तुपपद। सै ७
ननु एतत्पृथिवीवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभावसाध्यकमपि वायुत्वादिकं सद्धेतुरिव। प्रलये परमाणोरुत्पत्तिकाले चावयवविनिवायोत्तत्सत्वादेत
त्साध्यांतरमाह। सत्तान्येति। अत्रापि पृथिवीपदं एतत्पृथिवीपरं। अन्यथा प्रागुक्तद्विलक्षणीनोतद्रूपोमिथः सामानाधिकरणापन्न
साध्याभाववत्पयोवातिव्याप्त्यसंभवापत्तेरिति ध्येयं। अत्रापि एतत्पृथिवीसमवेतत [redacted] प्रतियोगिताकाभावस्यैकत्वादन्वयितपात्तत्र सा

*वायुत्वादिसत्त्वादाधिकरणीभूतवायुवृत्तित्वेनै+१ तृत्यमा६ पटमद्रव्यपुद्धित्व ८

ध्येवायुत्वादिसाहेतुत्वा न्तम [redacted] वेतत्वाधेस्याणुरूतया एतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावस्यचाप्रसिध्यासाध्यत्वायोगात् सत्तान्यपदं। नचसत्तान्यएतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावोप्यप्रसिद्धः। द्रव्यत्वविसयेवतद्व
च्छेदकत्वादितिवाच्यं। सकलद्रव्यवृत्तित्वघटितद्रव्यत्वत्वस्यैवतादृशसमवेतत्वापेक्षयागुरुतया अनवच्छेदकत्वादिति। सत्तान्यसमवे
तत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वात्। समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्यसाध्यत्वे च समवेतमात्रस्यैवतत्संभावनयाशमिथः सामानाधिकरण्या
पन्नसमवेतत्वस्टवृत्तितयोहेतोःसत्वादेवनातिव्याप्तिरतः पृथिवीपदं। ननुवायुत्वस्योक्तसाध्यसामानाधिकरण्यापन्नसमवेतत्व
घटितयोरसत्वेऽभावात्सत्वेन तत्रातिव्याप्तिस्तादृहेतोरत्नाहरूपवादिति। अयंहेतुगुणादौसाध्यसमानाधिकरणःरूपाद्यन्ताभावस्यपृथिव्यानु
प्रतियोगिकालावच्छेदेनसत्वात्तत्रातिव्याप्त्यसंभवात् रूपवद्न्यत्वानुधावनं। रूपवद्न्यत्वस्यापितदानीं पृथिव्यामुपगमित्वाह। इत्यादाविति।
आदिनावायुरूपान्यतरत्वादेःपरिग्रहः। तादृशेति। मिथःसमानाधिकरण्यापन्नेत्यर्थः। हेतौ पैवाह वक्तत इति। नादृशाभावेति। व्यधिकरणाव
च्छिन्नसाध्याभावेत्यर्थः। सहस्रेति। अवच्छेदकमेदेनाभावमेदस्याभ्युपेतोक्तं। दुर्वारैवेति। ननुयावतामेकव्यक्तिवृत्तित्वेतावत्समुदायस्याधि
करणत्वोक्तानामप्रसिद्धिः नवायाप्तानुगत्वातिव्याप्तिः। किंचसत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वस्याभावाद्रव्यत्वमेवलाघवात्। ननुसत्तान्यैतत्पृथि

वीसमवेतमात्रंवृत्तुनं तथात्वेगौरवादृत्तंपरस्परसामानाधिकरण्यापन्नतादृशद्रव्यत्वादिस्वरूपसाध्याभाववत्सामवृत्तिहेतोसत्वाद्देवतातिव्या
प्तिः। तिपदिद्रुयात्तदादोषांतरमाह। किंचेति। यत्तुसत्तान्यपृथिवीसमवेतद्रव्यत्वस्यरूपसामान्याभावस्यचाप्रावोनुगतप्रतीतिबला
दतिरिक्तरूपंचेतितन्नुति। हेतोः सत्वासत्वाभ्यांतोव्याप्तिव्याप्यव्याप्त्योःसंभवइत्यत्रः किंचेति। नन्वदंइदानीमेवप्रामावाभावस्यातिरिक्त
१ भाव त्वमंगीकृत्यतद्दोषनिरासंभवत्वमुक्तत्वाभ्यंतरत्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तत्वादस्यभूतत्वमुक्तंवेत्यादिनाव्याप्तिव्यापिभानस्य
५ गर्भ सैविरोधापत्तेः। साध्याभावकूटाधिकरणाइतित्वस्यसंयोगसमवायादिप्रत्येकसंबंधेनप्रवेशोमिप्रेत्याह। धूमादाविति। अव्या
प्तिरिति। निर्वह्निसमवेतत्वसामान्याभावस्ययावदंतर्गततस्यधूमेऽसत्वादिति भावः। संबंधसामान्येनतादृशोच्छित्तत्वस्यप्रवेशा
समभिप्रेत्याह। साध्यतेति। कालादावित्याद्यादिपदेनदिशः परिग्रहः। व्यभिचारिणीति। पृथिवी। द्रव्यत्वादित्यादौ। ननुधूमाभावान्वह्नीत्या
दौ तत्रहेतुतावच्छेदकसंबंधेनवृत्तित्वविशिष्टापामतिव्याप्तिश्चीत्यात। धूमाभावा[redacted]धिकरणोकालादिगादौ
भूमिमात्रस्यैवसंयोगसंबंधेनवृत्तिमत्सामान्याभावस्यहेतुताघटकसंयोगसंबंधेनयोवृत्तिमानतदव[redacted]

[redacted]त्तित्वेन लक्षणाघटकत्वादिति ध्येयं। सञ्चारीत्यादिना समवेतत्वादेः साध्यस्योपग्रहः॥ शंकते साध्येनेति। तथा च सद्धेतुस्थले व्याधि-
करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव साधनसमानाधिकरणत्वात् तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्याभावमादायैव लक्षणा-
संगतिः। ह्रस्वं च वृत्तिमद्वृत्तिपदस्य सार्थक्यं व्यतिरेकिण्यपि संभवतीति द्रष्टव्यं। यथा चैवं साध्यतावच्छेदकस्य स्वप्रतियोगिताव्या-
पकत्वदलसार्थक्यं तथोपपादितं प्रागेव। यद्यपि हेतुसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावानां निवेशनाद् दूरसाध्याभावकूटवद्वृत्ति-
त्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वदलस्योपादानं विफलं। वह्निमान् धूमादित्यादौ आलोकाववृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिप्रस-
ंगस्य ताद्रूप्याभावे साधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेवमुदासात्
न चात्र कल्पे ताद्रूप्यवृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वं नैस्यमेवेति वाच्यं। तथा सति साधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधि-
करणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यवृत्तित्वसाधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वसामान्याभा-
वस्यैव स्वरूपेण द्रव्यत्वहेतावसत्त्वात् स्थिभूतत्वमूर्त्तत्वे स्यादित्यादिनात्राव्याप्तेरसंगत्यापत्तेः। तथापि वृत्तिमत्त्वे आलोकान्यत्वाभपत्वाव-
च्छिन्नाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वृत्तेः धूमहेतावसत्त्वेन तमादा-

साध्याप्रसिद्धिवारकत्वेनैवतस्यसार्थकत्वं। नचपर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय व्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मा
नवच्छिन्नत्वेनप्रतियोगिताअवच्छेदेविशेषणीयेतितत्रएवंउक्ताभावस्यव्युदासइतिवाच्यं। पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभा
ववारणायपवृत्तित्वपर्याप्त्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैवप्रतियोगितायावक्तव्यत्वात् तादृशप्रतियोगिताकत्वस्यचवृत्तिमत्वालो
कान्य[illegible]त्वोभयाभावेपिसत्वादितिध्येयं। भूतत्वमूर्तत्वान्यतरप्रतियोगिताकाभावस्यकेवलान्वयित्वात्तत्वेनसाध्यस्यव्यर्थत्वादन्यत्वा
दिकंसद्धेतुरेवेत्यतउक्तं। अन्यतरत्वेनेतितारूपेणेति। हेतुसमानाधिकरणोभयोभूतत्वमूर्तत्वोभयघटितसाध्याभावस्तोमस्तद्वृत्तित्व ती ५
र्थः। पृथिव्यादित्यादिनाजलतेजोनिलानांपरिग्रहः। अत्रभूतत्वंविशेषगुणवत्वेसत्यात्माभिन्नत्वंनतुबहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयमु विशेषगुणवत्वं ६
र्तत्वमपिस्पर्शवन्मनोन्यतरत्वंजातिविशेषोवावानत्वच्छिन्नपरिमाणवत्वंविशेषगुणवत्वंचेत्तथासतिमनःपरिमाणशब्दयोरेवसाध
नसमानाधिकरणतादृशसाध्याभावयोरैकाधिकरण्याप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यसंभवइतिध्येयं। ननुसाधनसमानाधिकरणायत्किंचिद्व्य
क्तिवृत्तिसाध्याभावकूटस्याभिवेशनेनैषदोषः। क्वचिदपिस्पर्शवद्भिन्नभूतत्वमूर्तत्वोभयोरसत्वात्तदुभयान्यतरघटितसाध्याभाव
कूटस्याकाशेमनसिचहेतोःसत्वात्। वस्तुतःसमनियताभावानामैक्यमतेभूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावएवभूतत्वमनस्त्वान्यतरत्वाव

शिरोमणिटीका
जागदीशी
शि.टी.जा
५८

112
13

तथाच मनस्त्वगगनत्वयोरपि मूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्याभाव

च्छिन्नस्य मूर्तत्वगगनत्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्य चाभावत्वात् । हेतुसमानाधिकरणतदुभयघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेरेव नोक्तस्थले व्या-
प्तिः । अस्तु वा यथाकथंचित् निरुक्तसाध्याभाववत्त्वानिरूपितवृत्तिता प्रत्येकावच्छिन्नस्य यदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावः इति मद्दर्शितयोपावृत्तत्त्व
त्वमेव व्याप्तिः । तथाच भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभावाभावत्वावच्छिन्नस्याधिकरणे मनस्यपि वृत्तेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरत आह । किंचेति ननु
भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्याभावो नुगतव्यवहारातिरिक्तः स्वतन्त्रः तु भूतत्वमूर्तत्वोभयस्वरूपः तथाच साधनसमानाधिक-
रणता दृष्टाभाववति गगने मनसि वा हेतोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरतः किंचेत्यपि वदंति । गुरुचरणास्तु । ननु यावंतो हेतुसमानाधिक-
रणाः पदार्थाः साध्यवद्वृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववंतः तावत्पदार्थकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावः इति मद्द-
र्शितयावत्त्वघटितं विवक्षितं । तथा च हेतुसमानाधिकरणयोः गगनत्वमनस्त्वयोरेव तादृशपदार्थयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः
निरुक्तोभयाभाववतो घटत्वपटत्वादितो एकाधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तेः हेतुसमानाधिकरणपदार्थानामिस-
तः किंचेतीति प्राहुः । कालान्यत्वसाध्यकस्य कालिकसंबंधेन हेतोः विरुद्धत्वादेव तत्र नातिव्याप्तिरत उक्तं । महेति तथा च महाकालान्यो घटादि- शम. ५७
स्यादाक्षित्यर्थः । वृत्तिमात्रस्यैवेति तथा च महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च

112
13

॥ जागदीशी व्याप्तिवादः ॥